

гляду принаймні творів цього жанру давньої української літератури. Стає помітно й очевидно, що дослідник у своїх студіях послуговувався прийомами багатьох літературознавчих методів: насамперед культурно-історичного, а також біографічного, філологічного, частково порівняльно-історичного. Вагоме місце у Вознякових дослідженнях літописів займають також естетичний, психологічний і текстологічний аспекти вивчення пам'яток цього жанру. Можна спостерегти також – на матеріалі як спеціальних розділів про літописи в „Історії української літератури” та хрестоматії „Старе українське письменство”, так і статей, присвячених окремим дискусійним питанням стосовно тих чи інших літописних пам'яток (насамперед питання авторства) – дотримання своєрідного плану, за яким зазвичай працював академік. Якщо спрощено, то композиція більшості його праць (принаймні на літописну тематику) має такий вигляд: історія походження тексту і його літературознавчих досліджень – питання авторства чи редакторства – ідеологія твору – художня вартість (у т. ч. стиль і мова твору) – приклади. Особливо слід підкреслити послідовну боротьбу М.Возняка з надмірними пошуками впливів на виникнення та розвиток літописного жанру в Україні: ні запозичення візантійської форми на початках нашого літописання, ні численні вкраплення скандинавських мотивів, ані – тим паче – взагалі неіснуючі для нього північноруські чи великоросійські впливи не вважав М.Возняк визначальними чи навіть узагалі важливими, раз у раз наголошуючи на органічності, питомій українськості й форми, і змісту наших літописів, починаючи від XI століття. А простежуючи еволюцію літописного жанру на прикладі численних пам'яток наступних століть (аж до XVIII включно), вчений мовби вів свого читача шляхами розвитку самої української нації. Такий погляд на літописи та на давню українську літературу загалом був чи не головним науковим і громадянським принципом Михайла Возняка і залишається чи не найбільшим професійним заповітом академіка-літературознавця його наступникам.

Назар ФЕДОРЯК

Історія української літератури

(фрагменти)

IV

Літописи

1. Походження літописів

Приналежність літописів до літератури. Опис подорожі Данила Паломника до святої землі – це не одинока пам'ятка початків оригінального наукового письменства в давній добі української літератури. Туди можна б зачислити й початки української історіографії. Однак „Ходження” Данила Паломника не тільки подає опис подорожі та святої землі, але воно не вільне від почувань і вражень його автора. Цей бік опису, як і його легендарно-апокрифічний елемент, надають йому форму мистецького опису й тим самим роблять його літературним твором. Ще у вищій мірі можна сказати це про літописи. Вони і в цілості мають поетичне забарвлення, і містять велику силу характеристичних епізодів чисто поетичної творчості, як, напр., народні поетичні перекази. Зрештою, початком літопису є розвиток національно-історичної свідомості, а це вже само собою творить предмет зацікавлення історика літератури.

Переказ в історії. Поетичний елемент в українським літописі з'явився, з одного боку, під впливом апокрифів і легендарної літератури, з другого боку – під впливом вірувань і переказів, що жили серед українського народу в часі писання літописів. Тому літопис був першим літературним пам'ятником, де заговорило українське життя.

Як поодинокій людині, так і цілому народові вроджене бажання знати своє минуле. Підставу історичного знання дає епічна пісня, яку в такій чи іншій формі мають навіть найдикіші народи. По більшій частині такі пісні співає окремий стан народу, що зберігає багатство народних переказів для грядучих поколінь. Від ваги поетичного елемента у витворенні історичних оповідань залежне також його значення в історичних творах. Давні письменники широко користувалися народними переказами, мітами й оповіданнями. З ними так тісно зв'язана початкова історія всіх європейських народів, що історія і переказ постійно переплітаються і мають взаємний вплив на себе.

Форма літопису. Першим мотивом народження літопису на східнослов'янським ґрунті було бажання зберегти пам'ять про події. Як почалося у нас літописання, щодо цього розходяться думки учених. Вказували на готові візантійські зразки або відшукували подібність з англо-саксонськими літописами, мильно виводили початок літопису від великодніх таблиць, на яких робилися короткі замітки про важніші події відповідного року, але до однозгідної думки не прийшли.

А втім, для історика літератури це питання не має істотної ваги ось чому. Писання літописів відбувалося у нас тим робом, що на давніше оповідання напластовувалися пізніші вістки й коротші оповідання зводилися разом в ширше оповідання, яке захоплювало щораз ширші хронологічні й територіяльні рамки. Наслідком того в своїй навіть найдавнішій формі по рукописах XII-XIV в. літопис представляє собою вже літописний звід, себто компіляцію, зложену з літописних заміток і літописних оповідань; під літописною заміткою розуміється запис якоїсь події з хронологічною датою; літописне оповідання звичайно не має хронологічної дати, зате подає суцільне оповідання про якусь визначну подію. Кілька літописних зводів злучуються разом в одно ширше суцільне літописне оповідання і творять літописний збірник, зроблена з якого копія, більше чи менше близька до оригіналу, називається літописним списком.

Досліди над літописами. Тому, що первісні елементи літописного письменства не дійшли до нас і найдавніші літописні тексти представляють уже зводи, довгий ряд учених старався шляхом на-

укової аналізи дійти до напластовань, означити ступінь і характер залежності одних літописних зводів від інших і вяснити історію розвитку літопису від його початків. Найоригінальніші і найбистріші здогади бачимо у Шахматова. Він шукає перших слідів літопису в Новгороді, де в 1017 р. новгородські власті вписали новгородську „Правду” в літопис, що містив тільки дуже коротенькі вістки.

На дальший розвиток новгородського літопису вплинув київський літопис. Тут, у Києві, вже в 1039-1040 рр. появилася перший літописний звід рівночасно з основиною митрополії й побудуванням катедри св. Софії.

2. Найдавніший київський звід

Участь Никона Великого. Найдавніший київський звід доходив до 1039 р. й кінчився статтею про посвячення в Києві церкви св. Софії митрополитом Теопемптом і про заснування митрополії Ярославом Мудрим, вкінці вихваллянням його діяльності. Заснування київської митрополії було понукою до уложення найдавнішого українського літопису.

Одначе спонукане митрополитом діло по якимсь часі затихло. Продовження ведення літопису перейшло до Печерського монастиря, де воно й наступило на основі усних джерел до 1073 р. Продовжив його Никон Великий. В кінцевій статті продовження Никона йде оповідання про сварку між Ярославичами та про прогнання Ізяслава. Зміст цієї статті навів гнів Святослава на Никона, бо він вніс до статті докори князям за те, що нарушили заповіт батька.

Біографічні дані про Никона. Про Никона знаємо, що він користувався в Печерському монастирі великим впливом. До печери до Антонія прийшов швидше від Теодосія і на бажання Антонія постриг Теодосія. Никон вибивався освітою споміж окруження; коли Теодосій давав поучення „духовними словами”, Никон говорив поучення братії, „вчитуючи з книг”. Ім’я Никона тішилося великою повагою, його все ставили поруч імен Антонія і Теодосія; не диво, що до його імені все додавали: великий. З причини непорозуміння з князем Ізяславом Никон усунувся 1061 р. до Тмутороканя, де прожив шість літ і заснував монастир. Увійшовши в зносини з тамошнім населен-

ням, він, на його прохання, виправився в 1067 р. до Чернігова до Свято-слава, щоб відпустив сина на князювання в Тмуторокані. Тоді відвідав Печерський монастир, де ігуменом був Теодосій, що дуже просив його вертати до Києва. Поїхавши з новим князем, Никон уладив справи тмутороканського монастиря, зробивши його взірцевим для Печерського. Вернувши до Києва, від 1069 до 1073 р. зредагував літописний звід на основі літопису Теопемпта з 1039 р. Причасний до сварки між Ярославичами, мусив знов утікати до Тмуторокані 1073 р. й вернув до Печерського монастиря вже по смерті Теодосія, за ігуменства Степана. Коло 1077-1078 р. Степана усунули насильно й ігуменом став Никон. Умер 1088 р. Бистра гіпотеза Прісьолкова бачить в Никоні митрополита Іларіона, що в своїй боротьбі за незалежність української церкви впав жертвою побіди Царгорода й постригся в схиму 7 листопада 1053 р.

Зміст Найдавнішого київського зводу. Найдавніший київський звід починався оповіданням про початок Києва, далі подавав переказ про те, як запанував у Києві варязький князь Олег, невільний від впливу болгарського літопису переказ про те, як Олег ходив на Царгород, коли поставив кораблі на колеса й тим настрашив греків, – потім подавав переказ про вбивство деревлянами другого київського князя Ігоря, про похід вдови Ігоря Ольги з малолітнім сином Святославом проти деревлян. Було в Найдавнішій київській зводі і переповідження історичної пісні про напад на Ігоря – Мстислава Лютого з деревлянами. Переходячи до Ольги, при її хрещенні була подана перший раз дата; обставини її хрещення і смерть Ольги взяті з проложного житія св. Ольги, звідки запозичене й виславлення її. На основі народного переказу було оповідання про похід Святослава проти хозарів і покорення в’ятичів, про два походи Святослава на болгарів, а між одним і другим походом було оповідання про відогнання печенігів від Києва. Подавши оповідання про війну Святослава спочатку з болгарами, потому – з греками за болгарським літописом, наш літописець оповідав про вбивство Святослава печенігами на підставі народного переказу, на підставі того самого джерела – про міжусобиці синів Святослава й запанування Володимира, далі запозичив з писемного джерела оповідання про смерть двох мучеників християн-варягів, опісля на основі народних переказів згадав корот-

ко про кілька походів Володимира. З болгарського літопису, що оповідав про те, як Кирило Філософ навернув болгарського царя Бориса на християнство, Найдавніший київський звід запозичив оповідання про те, як Володимир випробовував віри, звідсіль узяв полеміку Філософа з магометанами, латинянами й жидами, вкінці – виклад прообразного значення старого завіту й головних подій життя Христа на землі. Оповідання про хрещення Володимира й киян основане на народнім переказі та почасти також на згадках самого укладчика літопису. Оповідання про похід Володимира на Корсунь спочатку було зразу коротше, ніж пізніше. Далі було на народнім переказі засноване оповідання про будову церкви св. Богородиці та про дарування їй десятини, а молитва Володимира перед даруванням десятини запозичена з писемного джерела. Вкінці йшла легенда про будову церкви Преображення у Василеві. При характеристиці Володимира слідно користування також народними переказами. Від 1015 р. укладчик почав уже користуватися не тільки писемними джерелами й народними переказами, але також згадками: про смерть Володимира під Берестовим, про його похорони, про вбивство братів Святополком, їх похорони, знайдення їх мощів, їх прославлення і чуда. З часу Ярослава укладчик вказав навіть незначні події з означенням років. Тут видно вже спробу дати опис минулих 25 літ князювання Ярослава. Найдавніший київський звід доведений до закладин і посвячення катедр св. Софії та кінчиться похвалою просвітньої діяльності Ярослава Мудрого.

Джерела. З писемних джерел Найдавнішого київського зводу найважливу роль відіграв болгарський літопис, що став для нього зразком і головною основою, звідки український літописець узяв методу та фразеологію. Крім того, укладчикові були відомі народні перекази як в формі історичних пісень, так і в формі прозових оповідань. Переказ про Кия, Щека, Хорива й їх сестру Либідь оповідав про них, що вони заснували Київ. Зокрема Олег і Ольга були оповітані силою народних переказів. Про Олега було кілька народних переказів, які характеризували його як мудрого князя й підкреслювали ту хитрість, при помочі котрої він убив Аскольда й Дира та сам засів на київськiм престолі. Переказ про похід Олега на Царгород належить до окремого циклу оповідань про походи українців на Царгород.

Скандинавську казку про норвезького героя Орвара-Оду нагадує переказ про смерть Олега.

Переказ про вбивство Ігоря деревлянами стояв у тіснім зв'язку з переказом про пімсту Ольги в часі походу її та Святослава проти деревлян. Далі в Найдавніший київський звід увійшли перекази про війни Святослава, про сварки між Святославичами, про війни й бенкети Володимира, а з духовних легенд: про вбивство Бориса та Гліба, про будову церкви Богородиці Десятинної й церкви Преображення у Василеві.

Смерть Олега. В новій українській літературі переказ про смерть Олега перевірявав Степан Руданський.

Переказ оповідає, що Олег запитував чарівників і ворожбитів, як він умре. Один чарівник передповів князеві, що умре від коня, котрого любить і на котрім їздить. Почувши це, Олег сказав, що вже не сяде на того коня, та звелів годувати коня й уже не приводити його до нього. Так минуло кілька літ. По повероті з походу греків Олег згадав про свого коня і запитав стайничого за нього. Одержавши відповідь, що кінь уже неживий, Олег розсміявся і почав насміхатися з чарівника, що ворожив йому смерть від коня. Він забажав поглянути на його кості, прийшов на місце, де лежав кінь, і наступив на голову коня. „І вилізши з лоба, гадюка вкусила його в ногу й від цього розхворівся та вмер”.

3. Перший Києво–Печерський звід

Спосіб повстання. Першим Києво–Печерським зводом називається поширений Найдавніший київський звід, продовжений Никоном. На початку була це тільки копія літопису з 1039 р., тільки місцями доповнена невеличкими вставками. Друга частина починалася від статті, яка описує смерть Ярослава Мудрого в 1054 р., й була самостійною працею укладчика, що користувався згадками й оповіданнями сучасників.

Між особами, що доставили Никонові матеріялів для літопису, між іншими був київський тисяцький воєвода Янь Вишатич, про якого „Повість временних літ” говорить ось що під 1106 р.: „Умер Янь, добрий старушок, проживши 90 літ, в глибокій старості; він жив по Божому закону й не був гірший від перших пра-

ведників; від нього саме чув і я багато річей, що й вписав у цей літопис так, як чув від нього; був-бо муж добрий, і лагідний, і покірний, повздержливий у всякій річі; його ж і могила єсть в Печерськiм монастирi, в присiнку, де саме лежить тiло його, положе 24 дня мiсяця червня”.

Пiд 1051 р., а не пiд роком заснування Печерського монастиря 1062, подана широка стаття з iсторiєю цього монастиря вiд найдавніших часiв до 1073 р., коли укладався Перший Києво-Печерський звiд.

Никоновi доповнення. У Найдавніший київський звiд вставив Никон: переказ про напад хозарiв на полян i про полянську данину мечами, подав вiстку про побiду Святослава над ясами й касогами, про те, як корсуняни пiдкопали стiну, навозили землi з Володимирового валу, насипали її серед мiста й побудували тут церкву, про iншi палати й церкви в Корсунi, про похiд Мстислава з Тмутороканi на касогiв, про його бiй з Редедюю i про вибудування ним церкви Богородицi в Тмутороканi, оповiв про лиственську битву того ж Мстислава з Ярославом i подав характеристику Мстислава. Все те вставив Никон, бо вiн був iгуменом у Тмутороканi, знав сусiдiв його хозарiв, ясiв i касогiв, певно, був i в Корсунi, що торговельними й полiтичними iнтересами був тiсно зв’язаний з Тмутороканем. Та Никон не тiльки доповнив, але й продовжив Найдавніший київський звiд, а саме смертю Ярослава та його заповітом дiтям, роздiлом держави мiж Ярославичами, вiстками про вiйни з торками й половцями, довгим оповiданням пiд 1051 р. про те, „задля чого назвався Печерський монастир”, оповiданням про печерських подвижникiв Дам’яна, Єремiю, Матвiя й Исакiя, в котрiм не було ще пiзніших вставок про те, як Матвiй побачив у церквi осла на мiсцi iгумена Никона, що спiзнився до церкви. Далi Никон оповiв про тмутороканські подiї в 1064-1066 рр., про потвору-дитину, про планетникiв на основi оповiдання Яня Вишатича й закiнчив свою працю докорами Ярославичам за те, що нарушили заповiт батька про братню любов, чим почав своє продовження.

Переказ про хозарiв. З народних переказiв, якими користувався Никон, переказ про хозарiв указує на первiсну пiсенну форму:

По смертi братiв, — оповiдає лiтописець, — хозари знайшли полян, що оселилися на тих горах i в лiсах, i сказали: дайте нам данину.

Поляни подумали й дали їм від диму меч. Хозари віднесли його до свого князя й старшини i сказали: ми знайшли нову данину. — Де? — запитали вони. — В лiсi на горах над рiкою Днiпром. — Що це таке? — Вони показали меч. Тодi сказали хозарські старушки: „Негарна данина, княже, ми дiйшли до них, володiючи зброєю, гострою тiльки з одного боку (себто шаблями), а у них зброя, гостра на обидва боки; вони братимуть данину вiд нас i вiд iнших земель”.

Боротьба Мстислава з Редедюю. Про боротьбу Мстислава з Редедюю передав лiтописець ось що:

В тiм же часi був Мстислав у Тмутороканi й пiшов на касогiв. Почувши це, касозький князь Редедя вийшов проти нього, й, коли стали обома полками проти себе, Редедя сказав до Мстислава: „Для чого губимо дружину мiж собою? Та зiйдiмся самi боротись; коли ти вiднесеш побiду, вiзьмеш мiй маєток, i мою жiнку, i мої дiти та мою землю, а коли я вiднесу побiду, вiзьму все твоє”. I сказав Мстислав: „Хай буде так!” I сказав Редедя до Мстислава: „Не зброєю биймося, тiльки борiмося!” I почали сильно боротися. А коли довго боролися, Мстислав почав знемагати, бо Редедя був великий i сильний. I сказав Мстислав: „О пречиста Богородице, помози менi; коли бо вiднесу над ним побiду, поставлю церкву в твоє iм’я”. I по цих словах ударив ним об землю та вийняв нiж i зарiзав Редедю. Потiм пiшов в його землю, забрав увесь його маєток i наложив данину на касогiв. I прийшовши до Тмутороканi, заложив церкву св. Богородицi й вибудував її; вона стоїть i до сьогоднi в Тмутороканi.

4. Другий Києво-Печерський звiд, або Початковий звiд

Час повстання. Перший Києво-Печерський звiд одержав продовження зразу в формi широкої статтi про смерть Теодосiя 1074 р., пiзніше й щорiчних записок, ведених до 1093 р. Коло 1095 р. повстав Другий Києво-Печерський звiд, або Початковий звiд.

Його передмова збереглася в „Софiйськiм Временнику”, зложеним в першiй чвертi XV ст. Передмова виводить, що Київ названий по iменi Кия, як Рим по iменi царя Рима. На мiсцi, де перед тим при-

носили жертви бісам, повстали тепер золотверхі кам'яні церкви, в яких повно чорноризців. Далі укладач просить „Христове стадо” уважно вислухати його оповідання про те, які були давні князі і їх люди, як вони обороняли українську землю і підбивали інші краї, як вони не збирали для себе великого маєтку й не утискали людей вирами та продажами. Княжа дружина живилася, воюючи з іншими краями, й не зверталася вона до князя зо скаргою на те, що має малу плату. Вони не вкладали на своїх жінок золотих намист, їх жінки ходили в срібних намистах. За ненаситість Бог навів тепер невірних на українську землю, і все опинилося в їх руках. Вкінці укладчик упоминає стриматися від насилля і ненаситости.

Ця передмова відноситься до часу князювання Святослава Ізяславича, якого не любили ані кияни, ані Печерський монастир. Тоді не раз зруйнували половці Україну. Початковий звід і кінчився статтею 1093 р., повними трагізму роздумуваннями з приводу половецьких побід, і по ній стояло в деяких списках „амінь”. З жалем питав автор, чому князі сваряться між собою замість піти війною на половців, що руйнували українську землю. І автор намалював невеселу картину наслідків половецьких набігів на Україну: „Був великий плач у місті задля наших великих гріхів, за те, що помножилися наші беззаконня, Бог зіслав невірних на нас не з любові до них, але караючи нас, щоб ми стрималися від злих діл. Це бо є Божий батіг, щоб ми стали покірніші й зійшли з злого шляху”.

За гріхи Бог зсилає кару навіть у свята. Половці „попалили села й гумна й багато церков запалили вогнем. Хай же ніхто цим не дивується; де є багато гріхів, там показуються всякі видовища. Задля цього увесь світ запродався, задля цього гнів поширився, задля цього край був мучений. Тих ведуть полонених, а других розсікають; треті віддаються на пімсту та приймають гірку смерть, четверті дрижать, бачачи вбиваних, інші голодом замороються і водною спрагою. Одна погроза, одна кара; за численні провини одержують рани, й різні гризоти, і страшні муки; деяких в'яжуть, і ногами копають, і на морозі тримають та карають. А це тим страшніше, що на християнським роді страх, і непевність, і біда поширилися”...

Джерела. Одним з джерел Початкового київського зводу був Новгородський літопис, звідки в Початковий звід дісталися вістки про події в Новгороді. Дальшим джерелом було грецьке оповідання про хрещення Володимира в Корсуні. З цього оповідання, або так званої корсунської легенди, запозичив Початковий київський звід опис ідолів поганина Володимира, вістки про жінок Володимира й численні його наложниці, про здобуття Корсуня, про попів і статуї, перевезені з Корсуня до Києва, про скинення Перуна в Дніпро, про передачу Десятинної церкви корсунським попом. Оповідання про смерть улюбленого слуги князя Бориса – угрина Юрія в статті про вбивство Бориса та всі згадки про благословення св. гори Атону запозичені з Життя Антонія. Далі укладчик Початкового київського зводу користувався Чернігівським літописом і літописами інших монастирів і міст, – а крім того, компілятивним грецьким хронографом, Паримійником й іншими пам'ятками.

Пімста Ольги на деревлянах. З народних переказів, якими користувався укладчик Початкового зводу, варто навести тут переказ про пімсту Ольги на деревлянах.

Деревляни не тільки вбили Ігоря, але ще постановляють оженили свого князя Мала з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава. Ольга удає, що хоче вийти заміж за Мала на те, щоб підступними способами повбивати деревлянських послів. За її намовою, деревлянські послі жадають за першим разом від киян, щоб несли їх на послухання до Ольги в човнах, в котрих вони приплили; їх несуть у цих човнах і вкидають у глибоку яму, де засипають живими. За другим разом деревлянські послі йдуть, з волі Ольги, перед послуханням у неї до лазні, де палять їх разом з лазнею. Опісля Ольга буцімто уладжує перед весіллям тризну на могилі свого чоловіка під Іскоростенем і, коли деревлянська старшина попилася, велить поубивати її. Вкінці Ольга йде походом на Деревлянську землю, але не може здобути її силою, тому уживає хитрости. Переказ користується старим і поширеним мотивом, що Ольга велить деревлянам покоритися і дати данину по три голуби й по три горобці від хати. Іскоростяни радо сповняють це бажання, а Ольга пускає на Іскоростень голубів і горобців з прив'язаним до них запаленим трупом і запалює місто.

Вбивство Люта. Переповідження народної пісні або бодай народного переказу представляє собою літописне оповідання про вбивство Люта:

„Свінельдич на ім'я Лют відбував лови. Вийшовши з Києва, він гнався за звірятами лісом. І побачив його Олег, і сказав: хто це? І сказали йому: син Свінельда. І догнавши, вбив його; бо Олег також відбував лови. І з цього стала ненависть між Ярополком і Олегом. І говорив завжди Ярополкові Свінельд: іди на твого брата й візьми його волость”.

Літописець бачить у впливі Свінельда на Ярополка причину війни між князями-братами й безпосередньо починає оповідати про війну між Ярополком і Олегом та про битву під Овручем. Своє оповідання про вбивство Олега кінчить літописець так:

„Від ранку й до полудня носили з рова трупи, й вийняли Олега з-під тіл, і внесли його, й положили на килимі. І прийшов Ярополк, плакав над ним і сказав Свінельдові: „Поглянь на те, чого ти хотів”. І поховали Олега на місці коло города Овруча, і єсть його могила й сьогодні коло Овруча. Й одержав його владу Ярополк”.

5. Літописець Нестор

„*Повість временних літ*”. Шахматов здогадується, що уложений в 1093-1096 рр. Початковий київський звід повстав на розпорядок ігумена Івана. В 1112 р. Нестор, маючи понад 60 літ, взявся за уложення нового літописного зводу, названого „*Повістю временних літ*”. В основу „*Повісти*” Нестор поклав попередній звід, але доповнив і переробив його на підставі численних усних і писемних джерел; розложений по роках свій виклад довів до 1112 р. Тому, що попередній звід містив про початки України дуже скупі вістки, зачерпнені сливе виключно з народних переказів, Нестор переробив початкові листки літопису, доповнивши їх низкою нових матеріялів: систематичним вибором з Гамартола та його продовжателів усіх вісток, що відносилися до східного слов'янства й Болгарії, позичками з хронографа при географічному огляді земель української держави і при пробі зв'язати історію слов'ян з всесвітніми подіями, випискою з життя Василя Но-

вого про напад українців на візантійські землі та вмілим використанням неслов'янського оповідання про винахід слов'янського письма. Далі Нестор включив чотири умови українських князів з греками, а саме: умови Олега з царями Львом і Олександром з 907 й 912 рр., умову Ігоря з царем Романом і синами його Константином і Степаном з 945 р. та Святослава з Іваном Цимисхієм з 971 р.

Нестор не цурався і народних переказів і оживив ними і свій етнографічний вступ, і своє оповідання про Олега, Ольгу й Володимира. Він справився гладко з викладом подій кінця XI й початку XII в. З сильним підйомом оповідає він про боротьбу Києва з степом і з повним драматизмом – про напад половців на Печерський монастир, розграблений і спалений ними. Він живо описав з'їзди князів у Витичеві та в Долобську. Вміючи погоджувати особисті враження, оповідання сучасників і писемні джерела, напр., він покликуються на Методія Патарського, Нестор вповні заслужено став творцем „*Повісти временних літ*” і положив підстави найдавнішої історії України. Тут був явно тенденційний. Його тенденційність виявилася на оповіданні про покликання варягів, де він, насилуючи свої джерела, проводив думку про ідентичність Русі й варягів та про варязьке походження династії української держави.

Джерело сумнівів Несторового авторства. Всупереч віковій традиції, яка приписувала авторство чи уклад найстаршого українського літопису Несторові, довгий час в XIX в. учені відмовляли йому цього. Вказували, що оповідання про початок Печерського монастиря в „*Повісті*” під 1051 р. не є твором Нестора, бо воно істотно різниться з „*Житієм Теодосія*”, Несторове авторство якого зовсім певне. Можливо було б припустити, що Нестор з бігом часу на підставі нових вісток і нових легенд міг дещо інакше оповісти про початок Печерського монастиря, як в „*Житті Теодосія*”. Однак цьому противляться зовсім інші дані, які лишили обидва автори про себе в своїх писаннях. Автор „*Життя Теодосія*” говорить, що він не бачив Теодосія, що до монастиря прийняв його наслідник Теодосія – ігумен Степан. Тим часом автор оповідання про початок Печерського монастиря твердить про себе, що він у сімнадцятім році життя прийшов до Теодосія, котрий прийняв його до монастиря.

Так само оповідання про перенесення мощів Теодосія з похвалою йому, яке читаємо в „Повісті” під 1091 р. і яке, по свідоцтву Києво-Печерського патерика Касіянівської редакції, належить авторству Нестора, не є твором Нестора, бо автор похвали називає себе рабом і учеником Теодосія, тим часом Нестор не міг назвати себе Теодосієвим учеником. Протирічності між Несторовим „Житієм Теодосія” і „Повістю” єсть, напр., в оповіданні про останні дні Теодосія і про вибір нового ігумена. Вони доказують, що статті в „Повісті”, які оповідають про долю Печерського монастиря, не є писаннями Нестора, а походять від іншого автора-чорноризця чи інших авторів-чорноризців.

Але, з другого боку, вказані протирічності не дають ще права відмовляти Несторові й уложення „Повісти временних літ”. Між свідоцтвами, що говорять про авторство Нестора, на першій місці стоїть монах Печерського монастиря Полікарп, один з авторів оповідань Києво-Печерського патерика. В Полікарповім оповіданні про затворника Микиту в числі інших монахів, що своїми молитвами прогнали бісів, які опанували Микиту, згадується: „Нестор, що написав літопис”. В побожних роздумуваннях Полікарпа при кінці оповідання про безкорисного лікаря Агапіта є також згадка за Нестора як автора літопису. Полікарп був письменником першої половини XIII в. й, очевидно, мав якісь причини признати Нестора укладчиком „Повісти временних літ”.

Один з редакторів Києво-Печерського патерика вніс у нього кілька статей з „Повісти” та приписав їх Несторові, бо його уважав автором „Повісти”. В першій Касіянівській редакції стаття про початок Печерського монастиря має заголовок: „Нестора, монаха Печерського монастиря, оповідання, чому назвався Печерський монастир”. В другій Касіянівській редакції Києво-Печерського патерика, крім цієї статті, має ім’я Нестора в заголовку також стаття про перенесення мощів Теодосія: „Слово Нестора, монаха Печерського монастиря, про перенесення мощів св. преподобного отця нашого Теодосія Печерського 14 серпня”.

Ще далі пішов Касіян. Він вставив ім’я Нестора в сам текст статей, де їх автор говорив про себе в першій особі. Такі далекі висновки поробив, правдоподібно, не тільки тому, що йшов слідом за

авторитетом Полікарпа, але й мав під руками давній текст „Повісти” з означенням авторства Нестора. В XV ст. такі списки могли, без сумніву, існувати, бо до нас дійшли подібні списки з XVI-XVII вв., як Хлібниківський список і ті, котрі від нього походять, як Толстівський, Єрмолаївський, Краківський список і інші. Хлібниківський список має заголовок: „Повісті временних літ Нестора, чорноризця Теодосієвого монастиря печерського”.

Так бачимо, що є свідоцтва, які не дозволяють відмовляти Несторові уложення „Повісти временних літ”, як, з другого боку, „Повість временних літ” з означенням Несторового авторства в її заголовку не давала права Касіянові приписати Несторові написання всіх статей, що увійшли в склад „Повісти”, бо ж вона є вислідом колективної творчости. Протирічності можна пояснити й тодішніми літературними методами й літературним характером „Повісти”.

6. Друга й третя редакції „Повісти временних літ”

Вплив „Повісти временних літ” на нові зводи. Несторовою редакцією „Повісти” покористувався Полікарп в своїх оповіданнях про печерських подвижників XI й XII вв. Та ж сама перша редакція „Повісти” вплинула й на той давній звід, котрий був джерелом деяких поправок і доповнень у Хлібниківському списку XVI в. В основі тих літописних зводів, котрі дійшли до наших часів, лежать друга й третя редакції „Повісти”, злучені, мабуть, десь з початку XIV в. Вони кожна зокрема вплинули на уложення нових зводів, які мають свою основу в зводі, уложенім на початку XIV в.

У деяких списках по 1110 р. зустрічається така приписка: „Ігумен Сильвестер св. Михайла написав ці книги літопису, сподіваючися прийняти від Бога любов, за князя Володимира, що княжив у Києві, а в тім часі я був ігуменом у св. Михайла в 6624 індікта 9 літо” (1116 р.). Відношення ігумена Сильвестра до „Повісти” – це є відношення редактора до готового вже пам’ятника. Він виготовив копію Печерського літописного зводу для свого монастиря і цим робом поклав підвалини для літопису в монастирі св. Михайла.

Останній літопис продовжувався бодай до кінця XII в., бо Іпатський список задержав статтю з 1199-1200 рр. про вибудування князем Рюриком камінної стіни під видубицькою церквою св. Михайла; стаття написана в самім монастирі та свідчить про ведення там літопису.

Що торкається Іпатського кодексу, він є волинського походження, своє закінчення одержав при кінці XIII або в XIV в. й має свою назву від імені костромського Іпатського монастиря, де переховувався, скопійований коло 1425 р. Однак не в Іпатському кодексі задержалися докладніше прикмети Сильвестрової редакції „Повісти временних літ”, доведеної до 1110 р., а в Лаврентіївськiм. Цей збірник названий так по імені писаря, черця Лаврентія, що списав його, правдоподібно, в самім Суздалі 1377 р.

Участь Василя в „Повісті”. „Повість временних літ” стала відома в Перемишлі при дворі Ростиславичів, і, скорочуючи її в 1113-1116 рр., вніс в неї якийсь Василь, правдоподібно, священник князя, високо драматичне оповідання про осліплення Василька й далші події 1097-1099 рр. Що Василь не був киянином і не в Києві писав своє оповідання, доказ цього маємо в тім, що він, оповідаючи про осліплення Василька в Звенигороді, додав, що це „є мале місто коло Києва, яких десять верст і більше”. Для киянина це пояснення було б зайве, а в Перемишлі воно було необхідне, бо недалеко відсіль, серед червенських городів, знаходився другий Звенигород. Василевим літописом покористувався в своїй перерібці Несторової „Повісті” Сильвестер для оповідання про події 1097-1100 рр. Сильвестрова перерібка з 1116 р. стала підставою третьої редакції „Повісті”, яка ще сильніше, ніж друга, підкреслювала роль Володимира Мономаха й доводила літописне оповідання до 1117 р. Невідомий перерібник був читаним, ученим і бувалим киево-печерським монахом. Тісно зв’язаний з Володимиром Мономахом, він вніс у перерібку також його „Поучення”, написане, найправдоподібніше, 1100-1101 р.

Осліплення Василька. Дуже симпатичні з діяльності Володимира Мономаха його змагання завести згоду між удільними князями й утворити союз їх усіх, щоб зберегти цілість української землі. Поладнати ці справи мав на цілі загальний з’їзд князів у Любечі, правдоподібно, урочищі цього імені під Києвом. З’їзд відбувся восени

1097 р. На нього з’їхалися Святополк, Володимир, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич, Давид Святославич і брат його Олег. Літописне оповідання вложило в їх уста такі слова: „Нащо губимо українську землю, сварячися самі з собою? А половці руйнують нашу землю й тішаться, що між нами внутрішня війна триває до сьогодні; відтепер здобудьмося на однудушну згоду й бережим української землі. Хай кожний держить свою батьківщину: Святополк – Ізяславів Київ, Володимир – Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав – Святославове, а іншим ті міста, котрі їм роздав Всеволод, Давидові – Володимир, а Ростиславичам: Перемишль – Володареві, Теребовля – Василькові”. На знак згоди цілували хрест, „що як хто відтепер на кого піде, то на того підемо всі й хрест чесний”. І сказали всі: „Хай буде на нього хрест чесний і вся українська земля”. Поцілувавшись, роз’їхалися князі. Настала загальна радість. Тільки чорт смутився цією згодою. „І увійшов сатана в серце деяких мужів, і почав говорити до Давида Ігоревича такі слова, що Володимир умовився з Васильком на Святополка й на тебе. А Давид повірив брехливим словам і почав говорити на Василька: „Хто вбив твого брата Ярополка? А сьогодні думає на мене й на тебе й умовився з Володимиром; тож продумуй про свою голову”. Святополк затривожився, зразу вагався, а пізніше повірив Давидові, що почав говорити: „Коли не піймаємо Василька, то ні тобі князювання в Києві, ні мені у Володимирі”. Припадок хотів, що Василько підійшов з своєю дружиною до Києва, повертаючи з походу у Волинську землю, а своє військо лишив на березі Дніпра недалеко Видубицького монастиря. Сам виправився до монастиря, повечеряв там з ігуменом і братією й увечері повернувся до свого шатра.

Вранці прислав Святополк посланця з словами: „Не відходи від моїх іменин”. А Василько не приставав на це й говорив: „Не можу ждати, бо, може, буде війна вдома”. І прислав до нього Давид післанця: „Не ходи, брате, послухай старшого брата”. І не схотів Василько слухати. І сказав Давид Святополкові: „Чи бачиш, не пам’ятає на тебе, коли є під твоєю владою; а коли відійде в свою волость, побачиш, чи не займе твої міста, Турів, і Пинськ, й інші твої міста. Тоді згадаєш мене. Тому приклич його сьогодні, вхопи й дай його мені”. І послухав його Святополк, і послав по Василька з словами: „Якщо не хочеш зостатися до моїх іменин, бодай прийди сьогодні, й поцілуєш мене, й посидимо

всі з Давидом”. А Василько обіцяв прийти, не знаючи підступу, який кував на нього Давид.

Василько сів на коня й поїхав. І стрів його дружинник його та сказав йому таке: „Не ходи, княже, хочуть тебе схопити”. Не послухав його, думаючи: „Як мене хочуть схопити, а недавно цілували хрест і говорили: як хто на кого піде, то на того піде хрест і ми всі”. І подумавши це собі, перехрестився та сказав: „Хай буде воля Божа!” І приїхав з малою дружиною до княжого двора; і вийшов проти нього Святополк, і пішли до світлиці, і прийшов Давид, і сіли. І почав говорити Святополк: „Зостанься на іменини”. І сказав Василько: „Не можу лишитися, брате; вже я повелів шатрам іти наперед”. А Давид сидів немов німий. І сказав Святополк: „То поснідай, брате”. Й обіцяв Василько поснідати. І сказав Святополк: „Посидьте ви тут, а я піду, наладжу”. І відійшов, а Давид з Васильком сиділи. І почав Василько говорити до Давида, й Давид ні говорив ні слухав...

Посидівши трохи, Давид вийшов до сіней, буцімто до брата Святополка. Як тільки він вийшов, увійшли до світлиці люди, закували Василька в подвійні кайдани й поставили коло нього сторожу на ніч. На другий день рано Святополк скликав бояр і киян на раду й там обвинувачував Василька в зраді, покликуючися на Давида. „Тобі, княже, треба берегти своєї голови, – сказали кияни; тому, якщо правду говорив Давид, хай Василько прийме кару; якщо неправду говорив Давид, хай прийме пімсту від Бога й хай відповідає перед Богом”. Ігумени почали просити за Васильком у Святополка. Та перемогло троюдження Давида, що, довідавшись про це, почав заохочувати осліпити Василька: „Якщо цього не зробиш, а пустиш його, то ні тобі княжити, ні мені”. Святополк хотів пустити його, але Давид спротивився цьому. Для свого страшного плану завезли Василька до Звенигорода, „малого містечка 10 верст від Києва”, й там завели його до малої світлиці.

І коли сидів, Василько побачив, що торчин гострив ніж, і порозумів, що хочуть його осліпити. І закликав до Бога великим плачем і зітханням. І увійшли післанці Святополка й Давида, Сновид Ізечевич, стайничий Святополка, й Дмитро, стайничий Давида, й почали розстилати килим, а потім вхопили Василька й хотіли туди кинути його. І боровся з ними Василько, й не могли його кинути. Й увійшли інші та кинули його,

і зв'язали його та, знявши дошку з печі, положили на його груди, й сиділи по боках Сновид Ізечевич і Дмитро, й не могли удержати його, і приступили інші два та зняли другу дошку з печі, й сіли, і придавили його плече, аж груди затріщали. І приступив торчин, на ім'я Беренди, вівчар Святополка, держачи ніж і хочаючи вдарити його в око... І не трапив в око, а перерізав йому обличчя, і має Василько цю рану й сьогодні. А потім вдарив його в око й виїняв зіницю, опісля – в друге око й виїняв другу зіницю. І в тім часі був Василько немов мертвий. І зв'язали його та положили на килим на возі немов мертвого, й повезли його до Володимира. І коли його везли, стали з ним, переїхавши через здвиженський міст, на торговищі та стягнули з нього покривавлену сорочку й дали попаді випрати. А попада випрала й надягнула на нього, коли вони обідали, й почала плакати попада по нім немов по вмерлім. І збудив його плач, і він сказав: „Де ж я є?” А вони відповіли йому: „В місті Здвижені”. І попросив води, а вони дали йому, й він напився води, і вступила в нього душа, й він прийшов до себе, і помацав сорочку та сказав: „Нащо ви зняли з мене? Хай би я в тій сорочці кривавій смерть прийняв і став перед Богом”.

А коли вони пообідали, рушили з ним швидко на возі по грудоватій дорозі, бо був тоді місяць грудень, названий листопадом. І приїхали з ним до Володимира шостого дня. Там посадили його в однім дворі й поставили тридцять мужів, щоб берегли його, та двох княжих дружинників.

Коли Володимир почув, що Василька піймали й осліпили, здригнувся й заплакав та сказав: „Цього не бувало в українській землі ні за наших дідів, ні за наших батьків – такого лиха”. Він завізав Давида й Олега Святославича словами: „Підіть до Городця, щоб поправити те все лихо, котре натворилося в українській землі й у нас серед братії, що пхнула в нас ніж; бо як цього не поправимо, то більше лихо настане в нас, і почне брат брата заколювати, й погине українська земля, й наші вороги половці прийдуть і візьмуть українську землю”.

Письменницький хист Василя. З оповідання Василя про осліплення Василька пробиваються безпосередність, простота й драматичність. Василько оповів цілу історію із слів самого Василька, що з ним бачився в часі володимирського в'язнення. У Василька не було й думки йти проти братів-князів і відбирати у них міста, як підозрю-

вали його, що він хотів зайняти „Турів, і Пинськ, і Берестя, і Погорину”, що увійшов в умову з Володимиром, „щоб Володимир засів у Києві, а Василько – у Володимирі”. Про це свідчить сповідь Василька перед автором оповідання.

Василь сидить і розмовляє з осліпленим князем. Василько сповідається перед ним, що не мав ніяких злих замислів на братів, тільки одинокою його метою була боротьба з Польщею та з іншими ворогами української землі:

І це я чую, що Давид хоче віддати мене ляхам; ще замало наситився моєї крові, ще більше хоче насититися, коли їм віддає мене. Я-бо ляхам багато зробив лиха й ще хотів зробити та пімститися за українську землю. А як віддасть мене ляхам, не злякаюся смерті, те тільки скажу тобі по правді: це Бог дав мені за мої високі гадки. Як прийшла до мене вістка, що до мене йдуть берендичі, печеніги й торки, я так сказав у своїм розумі, що, як у мене будуть берендичі, й печеніги, й торки, я скажу своїм братам Володареві й Давидові: „Дайте мені свою молодшу дружину, а самі пийте й веселіться!” І подумав я, що напад на лядську землю за зиму й за літо, й заберу лядську землю, і пімщуся за українську землю. А потім хотів я забрати наддунайських болгарів і посадити їх у себе. Потім хотів я проситися у Святополка й Володимира на половців: піду, сказав я собі, на половців, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за українську землю. А іншої гадки не було в моїм серці ні на Святополка, ні на Давида. На це клянуся Богом і його приходом, що не подумав я чогось злого супроти моїх братів. Та за мої високі гадки, що, як пішли до мене берендичі, звеселилося моє серце та звеселився мій розум, понизив мене Бог і покарав мене.

Зміст і джерела „Повісти”. В Іпатському кодексі „Повість” має такий заголовок: „Повість чорноризця Теодосієвого монастиря Печерського про минулі літа, відки пішла українська земля і хто в ній почав найперше княжити” („Повѣсть временныхъ лѣтъ чьрноризьца Ѳедосіева манастыря Печерьскаго, отькуду естъ пошьяла Русьская земля и кьто въ неи почаль пьрвѣе кьняжити”). Свою „Повість” зачинає автор від Ноя, бо, слідом за Біблією, вважає, що від його потомків утворилися народи. Потім переходить до східнослов’янських племен, подає історію розселення і характеристику їх, оповідає про початок української держави, про перших українських князів і події

на Україні ставить у зв’язок з візантійськими подіями. Хроніка Гамартола дала укладчикові перші хронологічні дати для української історії. З інших писемних джерел, крім згаданих, треба зазначити Св. Письмо, Палею, „Ісповідання віри” Михайла Синкела, писання Іполита, папи римського, Еліфанія Кіпрського, „Хронограф”, Короткий літопис патріярха Никифора, літописи різних українських міст і інші.

Характер літопису. Зосередившись на подіях української держави, літопис оповідає про державні, громадські й адміністративні події, про походи князів у чужі краї, про їх міжусобиці, про напади чужинців на українську землю, зокрема печенігів і половців, про будову церков і монастирів, про настановлювання митрополитів, єпископів і ігуменів, про заходи духовних і світських властей збільшити число книжок і поширити освіту. Менше вісток про внутрішнє життя, про звичаї й обичаї, про нахил народних мас до забобонів. Явища природи цікавлять літописця як знаряд пророчих вказівок вищої сили.

Звичайна схема літопису – це щорічний виклад, але літописець старається пов’язати якимось подією з собою. При тім усім він часто висловлює свою думку про поодинокі події, дає свою оцінку історичних осіб, виливає своє почування з приводу якоїсь події. Первісна причина всіх людських учинків – це Бог, що вкладає в голови князів добру думку, що наганяє страх на невірних, що насилає різні нещастя на українську землю, щоб відвести християн від злих діл. Усі лихі задуми походять від чорта. Скрізь характеризує літописця цікавість; тому він старається можливо все пояснити, напр., назви слов’янських імен, назви Києва, Переяслава і т. д. Невільний від слов’янофільства, він все-таки з веселими чи сумними почуваннями зустрічає події життя української держави.

А коли додати щирість і близьку з нею об’єктивність літописця та його спокійний і рівний, місцями драматичний тон оповідання і пригадати, що він послуговується не тільки народними переказами, але й приповідками й іншими формами народного поетичного вислову, зрозуміємо, що літописець міг захопити увагу читача своїм викладом. Своїми добрими прикметами не тільки в загальних рисах змісту та в основній ідеї, але й в деяких подробицях сходяться укра-

їнські літописи з західноєвропейськими хроніками, від яких стоять вище щодо щирости почування і яким уступають під оглядом ступня освіти.

Боротьба українського хлопця з печеніжином. З народних переказів цікаві передовсім останки давньої української лицарської поезії. На жаль, уривок про боротьбу українського хлопця з печенізьким велетом задержався в літописі тільки в прозовім переповідженні.

Раз за князювання Володимира Великого вдерлися в межі української держави печеніги та спинилися по тім боці Сули. Володимир вирушив проти них і спинився по цім боці ріки. Печенізький князь предложив Володимирові розв'язати справу поєдинком. Володимир почав шукати добровольця. Довший час шукав він даремне, вкінці прийшов до нього старик, у котрого був син, що в гніві роздер руками чобіт. Князь утішився й велів прислати його. Щоб випробувати свою силу, молодий завзятець звелів роздразнити бика розжареним залізним прутом. Бик почав утікати. Тоді молодий герой вхопив бика рукою за бік і вирвав йому шмат шкіри з м'ясом. Виступив печенізький велет — „дуже великий і страшний” — і, коли побачив свого противника середнього росту, розсміявся. Почався бій. Українець здавив його руками до смерті та вдарив ним об землю. Тоді українське військо піднесло радісний крик, ударило на печенігів і побило їх. На тім місці Володимир поставив місто й назвав його Переяслав, бо перейняв тут славу. Побідник та його батько увійшли в близьке оточення Володимира.

Облога Білгорода. Єсть також переказ про облогу Білгорода.

Раз печеніги облягли Білгород. В місті вибух голод. Володимир не міг допомогти, бо у нього було мало війська. Тоді мешканці міста зібралися на віче, обговорили своє положення й хотіли здатися. Але один старик не згодився з цією гадкою і порадив зібрати від усіх по жмені вівса, пшениці, отрубів і т. д., приготувати кисіль, викопати в місті колодязь, поставити в нім діжку й налити в неї кислю. За його радою, викопали ще другий колодязь, поставили в нім другу діжку й налили до неї меду. На другий день рано білгородці запропонували печенігам післати до них до міста десятьох мужів, щоб побачили, що в них діється. Коли вони з'явилися, білгородці сказали їм, що даремне облягають місто, бо міщани одержують свою поживу з землі. Привели послів до колодязів, зачерпнули з них кислю та меду й дали їм покуш-

тувати. Печеніги здивувалися і попросили дати їм того кислю й меду, щоб могли дати покуштувати своїм князям. Покуштувавши кислю й меду, печенізькі князі зрозуміли, що Білгорода не візьмуть, тому й відступили.

Літопис як літературний пам'ятник. Значення літопису як літературного пам'ятника дуже велике. Він зберіг нам поодинокі пам'ятники в оригінальній чи переробленій формі або бодай полишив згадки про існування літературних творів, які до нас не дійшли. До того літопис — це одинокий пам'ятник давньої української літератури, який не цурався народної поезії. Християнське розуміння життя і християнський настрій автора не перешкодили йому перейнятися духом дружинної епічної поезії й захвати нам бодай її останки, хоч би навіть в прозовім переповідженні. В повчальнім і поетичнім елементі, який містить літопис, міститься його не менше високе літературне значення, як і історичне.

7. Київський літопис

Іпатський кодекс. „Повість временних літ” лягла в основу кількох пізніших списків, уложених у Києві, Переяславі, Чернігові та в інших містах України, Білорусі й Московщини, між іншим, незбереженого українського літописного збірника XIV в. З останнього як одного спільного оригіналу вийшли Іпатський список середини XV в. та Хлібниківський список XVI в., галицького походження. Крім „Повісти временних літ”, увійшли в Іпатський кодекс: 1) Київський звід, уложений в київськiм Видубицькiм монастирі св. Михайла, закінчений відомою похвалою великому князеві Рюрикові, 2) Чернігівський літописний звід, позички з якого находимо в статтях і вістках XII в., вкінці 3) Галицько-Волинський літописний звід, що доводить події до 1290 р., з якого користав укладчик Іпатського кодексу, починаючи від сорокових років XII в. В Іпатській редакції маємо тільки список, що найближче стояв до свого прототипу — Київського літопису, а не маємо тут первісної форми цього літопису. На існування окремого Київського літопису вказує те, що в такій формі користувався ним у своїм часі Татіщев у Голіцинськiм списку („Повѣсть временныхъ дѣй”); зрештою,

Київський літопис був відомий під тим іменем уже з початку XV в.

Зміст Київського літопису. Київський літописний звід кінчиться в усіх списках 1200 р. Складається з щорічних коротших записок і ширших оповідань, які щодо свого характеру мають багато спільного з „Повістю временних літ”. Він повстав, без сумніву, в Києві. На це вказують подробиці при описі облог Києва, де наводяться і городи та двори бояр, і ворота, й усякі подробиці битви. Джерелом Київського літописного зводу послужили літописні записки й оповідання різних міст України, в першій мірі Києва. До 1146 р. головним джерелом були щорічні київські записки, головні такі, які торкалися Мономахів і різних київських монастирів. Взагалі ті події, котрі відбулися в Києві, представлені з більшою докладністю, ніж інші.

Дальшу частину Київського літопису займає широке оповідання про події за князювання Ізяслава Мстиславича в Києві (1146-1154), писане його прихильником і товаришем походів, поперебиване іншими вітками, а це доказує, що воно не дійшло до нас в первісній формі. Одну з згаданих вставок творить оповідання про вбивство Ігоря Ольговича, зложене з двох повістей про нього. Це оповідання зустрічається також окремо. Його автором міг бути чернець збудованого Ольговичами Симонового монастиря.

Далі йде період 1155-1174 рр., багатий дрібними вітками з уривковим характером, по ним – докладніший опис подій 1175-1185 рр., повний драматичного оповідання, характеристик осіб і народу, моральних і релігійних сентенцій. Описуючи боротьби з половцями, літописець спинається на описі їх побуту та звичаїв. Під 1185 р. знаходиться докладний опис походу князя Ігоря на половців; цей похід дав тему знаменитому „Слову про похід Ігоря”. В останній частині літопису подається ряд коротких вісток про різні князівства, зокрема про відносини до половців.

Джерела. Суздальське джерело доставило оповідання про єпископа Теодорця, про похід Андрія Боголюбського на Новгород, про смерть Андрія і дальші замішання в Суздальщині. Почавши від 1173 р., зустрічаємо низку галицьких вісток, узятих з якогось західноукраїнського джерела, звідки запозичена й легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Оповідання про будову монастирської стіни

приписують ігуменові Видубицького монастиря св. Михайла Мойсеєві, що його уважають і останнім редактором Київського літопису.

Характер. Як „Повість временних літ”, так і Київський літопис познайомлює нас з тодішнім народним життям. Народ не відограє тут ролі пасивного свідка, але формулює свої домагання. У XII в. народ брав участь в політичному житті й вічевий лад зберіг далі свою повну силу. Стиль оповідання переплітаний народними та дружинними приповідками. Зокрема, живі описи битв. Світський елемент переважає; церковно-історичних фактів подано менше. Моралізуючих заміток мало, небагацько також цитат з Св. Письма; єсть відсилки до біблійної історії, напр., до Книг царств.

У порівнянні з мовою „Повісти” мова Київського літопису ще ближча до живої української мови. Драматичністю викладу та взагалі мистецьким оповіданням Київський літопис не тільки дорівнює „Повісті временних літ”, але й перевищує її.

Похід Ігоря на половців у 1185 р. Побіч княжих міжусобиць битви з половцями творять основний зміст Київського літопису. В історика літератури найбільшу цікавість викликає з огляду на „Слово про похід Ігоря” докладне оповідання про похід Ігоря з Новгорода Сіверського на половців. Оповідання має сильне християнське забарвлення. Вчислення осіб, що взяли участь в поході, й ханів і численні дані вказують на те, що це оповідання писав сучасник. Ось зміст цього оповідання:

У вівторок 23 квітня 1185 р. Ігор Святославич вирушив з братом Всеволодом, трубчівським князем, небіжем Святославом Ольговичем, рильським князем, сином Володимиром, путивельським князем, і чернігівцями, яких випросив на поміч у Ярослава Всеволодовича. Коли військо зблизилося до Донця, настало соняшне затьміння. Ігор глянув на небо й, побачивши сонце, що стояло „як місяць”, показав дружині на те знамено. А вона похилила голови й сказала: „Княже, це не на добро таке знамено”. Все-таки Ігор переправився через Донець у половецькі степи. Над Осколом він ждав два дні на Всеволода. Перший бій з половцями відбувся в п'ятницю в обідову пору над рікою Сюрлієм. Війська Ігоря віднесли перемогу, пробилися до половецьких веж, зайняли їх становища й забрали багато полонених. Тут веселилися і хвалилися перемогою: „Наші брати ходили з кня-

зем Святославом на половців, не віддаляючися з української землі, а в половецьку землю не сміли увійти. А ми є в їх краю, ми розбили їх, а їх жінки й діти є у нас в полоні. А тепер підемо на них за Дон і поб'ємо їх цілком, а потім підемо аж до Лукомор'я, куди не ходили ні наші діди, та придбаємо собі неабияку славу". Коли передовий полк повернув з погоні, Ігор хотів пуститися з військом у дальший похід через цілу ніч, але Святослав заявив: „Я задалеко гонився за половцями, й мої коні втомилися; як тепер знову поїду, лишуся серед дороги". Йому притакнув Всеволод, і ухвалили переночувати. Однак на другий день, в суботу, досвіта половці почали наступати з усіх боків, як ліс. Князі не знали, хто на який відділ має нападати. „Словом, усю землю їх ми на себе зібрали, — говорив Ігор, — тут і Кончак, і Кза Бурнович, і Токсобич, і Колобич, і Етебич, і Тертробич". Усі квапилися й хотіли пробитися до Дону. З початку битви Ігоря ранили в ліву руку. Билися до вечора та вночі. В неділю рано чернігівці пустилися утікати. Ігор, що задля рани бився на коні, кинувся спиняти їх і навіть здійняв шолом, щоб вони пізнали його, але вони не вернули. Ігоря полонили. Бачачи, як хоробро б'ється його брат Всеволод, так „що й зброї недостає в руці", Ігор просив смерті для себе, щоб не бачити упадку брата. Всі князі дісталися в полон, а Кончак заручив за свого свата Ігоря. Тому, що українські війська „як сильними стінами, були огорожені половецькими полками", мало зосталося живих: 15 утікло, чернігівців ще менше, решта потонула в морі. Одержавши вістку про поразку, великий князь Святослав Всеволодович заплакав і нарікав на те, що непогамовані молоді князі „відчинили ворота в українську землю". І дійсно, половці залили українську землю: Кончак обляг Переяслав, половці здобули місто Римів, Кза знищив і спалив Путивль. Тим часом Ігор жив у полоні досить свobodно. Його сторожа з двадцяти люда позволяла йому відбувати лови з яструбом, шанувала його й вивняла всі його прикази. Ігор думав, що довго посидить в полоні, та звелів прислати собі священика з України. Однак знайшовся половецький Лавор, що порадив Ігореві втікати з ним на Україну. Зразу Ігор не довіряв йому, але син тисяцького й стайничий, що були разом з ним в полоні, намовляли князя до утечі. В ту пору вертали половці з-під Переяслава й князь уляг намовам та сказав Лаворові через свого стайничого, щоб переїхав на другий бік ріки Тора з конем для підводи. Під вечір половці напилися кумису й стайничий повідомив князя, що Лавор чекає. Піднявши стіну, Ігор вийшов з полону, переправився вброд через

ріку й сів на приготованого коня. Так вони перейшли через половецькі вежі й по одинадцяти днях дійшли до Донця. Відти князь вирушив до Новгороду Сіверського, а потім відвідав Ярослава в Чернігові, просячи його помочі, й поїхав у Київ до великого князя Святослава.

8. Галицько–Волинський літопис

Справа давніших літописних вісток про Галицько-Волинську землю. В XIII в. Київ зійшов до другорядного значення і носителями української державності стали західні українські землі, культурні осередки яких уже в другій половині XII в. поважно ривалізували з Києвом. В тих культурних осередках зацвіло письменство, між іншим, і літописи. Татішев згадує про волинського літописця ігумена Нифонта, але на якій підставі, не відомо. „Повість временних літ" має галицько-волинські вістки з XI в.; ще більше таких вісток заховав Київський літопис. Особливо докладно описане тут князювання Романа Мстиславича на Волині й Володимирка та Ярослава Осмомисла в Галичі. На перший план виступають галицько-волинські справи в Галицько-Волинським літописі, який обіймає 92 літ, від 1201-1292 р.; хронологію подій цього літопису розібрав критично М.Грушевський.

Зміст Галицько-Волинського літопису. Щодо свого змісту Галицько-Волинський літопис ділиться на дві нерівні частини. Перша з них (по 1261 р.) обіймає часи Данила, дуже прихильно ставиться до його діяльності й творить немов його приватний княжий літопис. Звичайно літопис займається князями від хвилі їх виступу на громадянське поле, а тут оповідання від самого початку зосереджується коло долі малолітніх Романовичів, на неї головню автор звертає увагу й просто говорить, що тема літопису – це її історія. В цілیم оповіданні слідна щира та глибока любов і пошана до Данила. Автор тішить його перемогами, старається не пропустити нічого замітного про нього, постійно бажає показати, що це була особлива людина, не любить ворогів Данила, виказує їх недостачі, головню бояр, називає їх безбожними, нечесними, невірними, а на одного з них кидає проклин. Успіхи Данила приписує автор Божій помочі та все переконає читача, що Данило стоїть під Божою охороною.

По нападі Бурандая літопис мало займається Даниловою діяльністю, зате на перший план виступає його брат Василько. Причина ясна, бо ця частина писана у Володимирі особами, добре настроєними до волинських князів, на першій місці – до Данилового брата Василька та його сина Володимира, при яким, правдоподібно, й був уложений Галицько-Волинський літописний звід. Коли перша частина – це суцільна цілість, в другій є вставки, які не належать до оповідання або запозичені з джерел, протилежних своїм характером. Коли спочатку звід писаний з претензіями на прагматизм, при кінці зближається він до звичайного літопису. В половині XIII в. є багато пинських записів, це, правдоподібно, останок літопису північної Волині, з якого, правдоподібно, запозичені також вістки в кінцевих роках Галицько-Волинського літопису.

Джерела. Хоч Галицько-Волинський літопис має суцільний характер, проте бачимо в нім кілька окремих оповідань, як опис битви над Калкою, опис Батієвого бойовища, оповідання про смерть Василька під 1288 р. Укладчик мав під рукою й офіційні акти. Що торкається чужих джерел, тут є сліди безпосереднього або посереднього користування грецькими хронографами, Грецьким і Римським літописом другої редакції, зокрема хронікою Івана Малали, Св. Письмом і ін. Напр., сліди впливу фразеології Грецького літопису видно в характеристиці Романа Мстиславича, Данила, в описі битви над Калкою. Вкінці в Галицько-Волинському літописі маємо багато вісток, що торкаються Литви, Польщі, Пруссії й Угорщини, отже, укладчикам були відомі також західноєвропейські джерела. Таким робом Галицько-Волинський літопис сам стає не тільки одним з найважливіших джерел до історії України, Литви, Польщі й Угорщини, але декуди й самотнім джерелом для деяких частин історії України, Литви й Угорщини XIII в. Це джерело тим важніше, що його вістки походять від сучасників, часто писані слідом за подіями.

Характер. Близькість до Заходу відбилася на характері цієї літописної компіляції. Коли й в інших пам'ятках нашої давньої літератури затирається межа між православним і латинським світом, тут це виступає особливо виразно. Католик – це для літописця тільки християнин, а не чужинець. Задля своєї духової близькості з Захо-

дом літопис має найбільше світського характеру з усіх тодішніх літописів. Докладні описи битви, розмірно мале число церковних справ, пластичні, яскраві й різкі характеристики осіб, своєрідний, гарний і поетичний стиль, що споріднює Галицько-Волинський літопис із „Словом про похід Ігоря”, – все те робить з нашого літопису найкращий пам'ятник нашого давнього літописного письменства.

Тут згадуються пісні, які співалися колись князям на славу їх побід, як Володимирові Мономахові, а також Данилові й Василькові за їх побіди над ятвягами, згадуються і їх співаки на княжих дворах, як Митуса. В Галицько-Волинському літописі нема залежності від шаблону форм візантійських хронік. Правда, він виблискує риторичними прикрасами, але ці прикраси – це вислід окремої літературної школи на Україні. Цікаве залюбування до уживання самотнього третього відмінка. Такі й подібні риси надають мистецькому бокові літопису деякої штучності.

А проте щодо мистецького боку наш літопис займає перше місце між усіма. На кожному ступні, при кожному описі автор старається намалювати нам картину, яка стає живою перед нашими очима; цього досягає не раз одним влучним висловом. З незвичайною любов'ю змальована постать Данила; з приводу його подорожі до орди літописець говорить: „О гірша від усякого лиха татарська пошана! Данило, син Романа, був князем великим, що панував над українською землею, над Києвом, і Володимиром, і Галичем, з братом над іншими краями, а сьогодні сидить на коліні й холопом називається, і данини від нього хочуть, життя не жеде й погрози приходять. О зла честе татарська!”

Такі вислови диктує і гарячий патріотизм літописця, і його велика національна свідомість. Він дуже радо зазначає, де й чим заімпонувала Україна чужинцям; наприклад, про враження, зроблене українським убранням Данила на німців і мадярів, написав таке: „Німці, дивлячися, дуже дивувалися, а король сказав Данилові: „Не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов у своїм українським, споконвічним убранні – українським обичаєм своїх батьків”. З замилюванням підкреслює він славу Володимира Великого у війні з ляхами, хвалить Данила, що він має охоту йти в похід на Чехію тощо.

Від дотеперішніх українських літописів Галицько-Волинський літопис відрізняється тим, що, коли вони займалися не тільки українськими землями, але й чужими краями, які входили в склад української держави, Галицько-Волинський літопис займається виключно справами українських земель, в першій мірі – подіями Галицької й Волинської землі.

Легенда про євшан-зілля. Про стиль літопису хай говорить його початок, що містить поетичну легенду про степову траву євшан (турецька назва полину, або чорнобилю), яку так гарно перевірявав Микола Вороний:

Так умер великий князь Роман, вічної пам'яті самодержавець всієї України, котрий побідив усі поганські народи мудрістю розуму, поступаючи згідно з Божими заповідями. Нападав-бо він на невірних, як лев, а сердитий був, як рись, і нищив їх, як крокодил, і переходив їх землю, як орел, був-бо хоробрий, як тур. Брав-бо приклад з свого діда Мономаха, що знищив невірних ізмаїлтян, названих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) в Обези, за залізні ворота, а Сирчан, зоставши над Доном, ожив від риби. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дін, зайняв усю їх землю і відігнав мерзенних агарян. А по смерті Володимира лишився у Сирчана один співець Ор, і послав його в Обези з словами: „Володимир умер, вернися, брате, та йди в свою землю; говори ж йому мої слова, співай же половецькі пісні. Як не послухає тебе, дай йому понюхати зілля, названого євшан”. А коли той не схотів вертатися ні слухати його, дав йому зілля. І, понюхавши його, заплакав і сказав: „Та краще в своїй землі лягти кістками, ніж на чужій бути славним”. І прийшов у свою землю, а від нього родився Кончак, що двигнувся на Сулу, пішки ходячи, носячи котел на плечах. І за те пішов князь Роман на перебій і старався погубити чужинців.

9. Українські літописи як продукт українського духа

Незалежність літописів від візантійських хронік. Коли кинути загально оком на давнє українське літописне письменство, можна ствердити, що воно розвивалося сливе зовсім самостійно від візантійських зразків, які лишили малий слід на українських літописах.

Навіть у Галицько-Волинським літописі з його прагматизмом слідні тільки наслідки книжної лектури, своєрідної літературної школи, а не безпосередній вплив візантійських хронік. В кожному разі, як і були які впливи візантійських хронік, вони не сягнули даліше зверхніх стилістичних прикмет, не нарушили змісту й колориту наших літописів.

Правда, наші літописи мають спільне з візантійськими хроніками християнське забарвлення, але християнське забарвлення наших літописів було впливом української дійсності. Від початку свого існування літописи зустрілися з поширюванням християнства в українській державі. Християнство було ще новиною, і книжник користав з кожної нагоди заціпити християнські засади серед новохрещенців. Як тільки з'явилися тут зразки християнської побожності, монастирських подвигів і тісно зв'язаної з християнством любові до книжного почитання, літописець мав природну причину хвалити такі приклади: тим більше підносив християнських подвижників і мучеників. У парі з тим ішли виступи літописця проти двоєвір'я, проповідь миру й братньої любові, коли була мова про княжі міжусобиці, пояснювання як Божої кари нападів кочовиків на українську державу тощо.

Словом – на кожному ступні літописець стрічав українську дійсність, що давала йому привід до християнських моралізуючих поучень. Частини літописів з такими поученнями належать, безумовно, духовним авторам, хоч, з другого боку, маємо цілий ряд частин світського характеру: вони, правдоподібно, мали своїми авторами світських людей. Світські частини бачимо в Київським і Галицько-Волинським літописним зводі. Спільна прикмета духовних і світських авторів літопису та, що одні й другі були лояльні супроти княжої влади; з цього виходить, що наші літописи вийшли з кругів, близьких або бодай прихильних княжій владі та дружині.

Гарні прикмети наших літописів. З такого ходу розвитку наших літописів виплинули й ті добрі прикмети, котрими вони відзначаються: простота, свіжість, сила, той аромат життя, епохи, що віє від них і робить їх чи не найціннішою частиною нашого старого письменства, як каже М.Грушевський. Гарні прикмети українських літописів дивували чужинців. Уже Шлецера дивувала широта історичного

світогляду, багатство джерел і загальна сила літературного таланту в наших літописах. У порівнянні з західними середньовічними літописами український Нестор видавався німецькому вченому феноменальним явищем як представник національної літератури.

Відмітили чужинці також живий, образний, поетичний стиль українських літописів. Зазначивши, що з давнього періоду дійшли до нас новгородсько-суздальські й українські літописи, Соловйов запримітив таку різницю між ними: „Новгородський літопис відзначається короткістю, сухістю оповідання; такий виклад походить, по-перше, від убожества змісту: Новгородський літопис – це літопис подій одного міста, одної волости; з другого боку, не можна не запримітити й впливу народного характеру, бо в речах новгородських людей, внесених у літопис, запримічуємо також незвичайну короткість і силу. Як видно, новгородці не любили розправляти, вони не люблять навіть договорювати свою річ, а проте добре розуміють один одного; можна сказати, що діло служить у них за закінчення речі... Навідворот оповідання південного літописця відзначається великою масою подробиць, жвавістю, образністю, можна сказати – артистичністю; головню Волинський літопис відзначається особливим поетичним стилем. Не можна не запримітити тут впливу південної природи, характеру південного населення; можна сказати, що Новгородський літопис відноситься до полудневого – Київського й Волинського – як поучення Луки Жидяти (новгородського проповідника) відноситься до проповідей Кирила Турівського. А що торкається оповідання Суздальського літопису, воно сухе, не маючи сили новгородського викладу, й zarazом балакуче, без артистичности південного викладу; можна сказати, що південний літопис – Київський і Волинський – відноситься до північного Суздальського, як „Слово про похід Ігоря” відноситься до оповідання про Мамаєве бойовище. Соловйов жалкував, що нема українських літописів з пізнішого часу, ніж дійшли до нас українські літописи, бо „тяжка робиться для історика його праця в XIII і XIV в., коли він лишається з одним північним літописом; поява грамот, число яких все більше й більше зростає, дає йому новий багатий матеріал, але все-таки не виповняє того, про що мовчать літописи, – а літописи мовчать про найголовнішу річ – про причини подій, не дають бачити зв’язку явищ. Вже нема живої драматичної

форми оповідання, до якої історик привик в південним літописі; в північній літописі дві особи діють мовчки; воюють, миряться, але ні самі не скажуть, ні літописець від себе не додасть, за що вони воюють, наслідком чого миряться; в місті, на княжій дворі нічого не чути, – все тихо; всі сидять, запершися, і думають думу про себе; відчиняються двері, виходять люди на сцену, роблять щось, але роблять мовчки. Розуміється, тут виявляється характер доби, характер цілого населення, дієві особи якого виступають як представники”.

З висловів інших великоруських учених згадаю ще ствердження Пипіна; в українських літописах дивує дослідника „широкий погляд з ясною історичною перспективою, живе, свідоме відношення до історичного переказу”, – та Ключевського. Він бачить в наших літописах критицизм і проби прагматичного об’єднання рівночасних явищ, але однорідних, і далі освітлення зібраного матеріалу з огляду на провідну історичну думку.

З великоруськими голосами погоджуються слова польського ученого Олександра Брікнера про наші літописи: „До XII в. належать найцікавіші пам’ятки київської літератури, яким пізніша московська нічого не може виказати рівного, хоч вона їх наслідує або переймає. На початок того ж століття припадає остання редакція київського літопису („Повісті временних літ”). Постав він у монастирі, розвинувся в строго аскетичнім світогляді, любить у широких релігійних поученнях, влітає залюбки молитви й моралізуючі проповіді, але природне, свіже, пластичне оповідання, епічність епізодів, демократизм, подібний, як в билинах, любов до правди, багатство й докладність переказів заставляє кожний народ завидувати Україні її хронік. Південні слов’яни не можуть виказатися нічим подібним, а також і літописи сусідніх країв зостаються далеко поза ними, незважаючи на кращу композицію, артистичний стиль і більшу ученість авторів... Зокрема, епічною повнотою і багатством вісток відзначається твір з XIII в., західноукраїнський Галицько-Волинський літопис.

Останки пісень і перекази в літописах. В літописах бачимо також часто місця, що дишуть справжньою поезією. Останки пісень бачимо в таких оповіданнях, як про віщого Олега, про Ольгу та її пімсту над деревліями, про Святослава, що був легкий, „як лісо-

вий звір”, про міжусобицю його дітей, про невдатну пробу Рогніди Горислави позбавити життя Володимира Великого, про облогу Києва печенігами та про колодязь з кисілем і медом, про поєдинок українського хлопця з печенізьким велетом, про лицаря Мстислава та його боротьбу з Редедєю, про битву Мстислава з Ярославом вночі, в часі сильної бурі, при Листвині, де Ярослав зазнав поразки й його швагер Якун, варязький князь, втратив свою верхню одіж. Поезією дише також опис війни Святополка з половцями навесні 1093 р.:

Змучені холодом, стомлені голодом і спрагою, вихуділі з біди на обличчі, почорнілі, йшли вони (себто українські полонені) незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами, поколеними на терні, та з сльозами говорили між собою: „Я з того міста”, — „Я з того села”. Так розпитувалися і з слізьми оповідали про свою Батьківщину, підводячи очі до Всевишнього, що знає всі таємниці.

Багато з літописних оповідань мають сьогодні книжну форму, але їх первісна основа була поетична або бодай ходила як народний переказ. З бігом часу, як християнство стало основою народних вірувань, християнська легенда заступила місце давньої героїчної епопеї, уламки якої маємо в таких оповіданнях, як оповідання про боротьбу українського хлопця з печеніжином.

VII

ПИСЬМЕНСТВО ІСТОРИЧНО–НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

1. Шляхом давнього літопису та хронографа

Перехід від давнього літопису до нового. Чим була церковна Берестейська унія з 1596 р. в історії релігійної полеміки, тим був величний під’єм українського народу під проводом знаменитого полководця Богдана Хмельницького до боротьби за своє існування з Польщею в історії письменства, яке зродила історично-національна традиція українського народу. Українські визвольні війни з Польщею зродили в письменстві довгу низку мемуарів або й спроб прагматичної історії, утриманої в літописній формі, по роках, наслідком того, що автори таких спроб не були в силі опанувати матеріалу та привести його у внутрішній зв’язок. Однак й козацькі мемуари, й спроби прагматичної історії затримали давню назву літописів, бо й між давніми українськими літописами й козацькими мемуарами й історичними писаннями не було різкої межі, різких переходів, навпаки, давній тип збереження української національної традиції переходив непомітно в новий тип, нерідко зливаючися один із другим.

Два Густинські літописи. Останнім живим відгомном давнього чернечого Несторового літописання на Україні, як висловився Максимович, був Літопис про початок Густинського монастиря. Цей літопис треба відрізнити від іншого літопису, який має назву Гус-

тинського від того, що найшовся в густинському монастирі. Відпис останнього літопису зроблений там 1670 р. заходами густинського ігумена Авксентія Йоакимовича. Відпис містить цікаву передмову ієромонаха Михайла Лосицького до читача, початок якої вияснює причину появи великої сили літописів у XVII і XVIII вв. А саме читаємо тут:

„Вроджене вже якесь прив'язання й любов до своєї батьківщини цікавій людині: ця любов потягає кожного до себе не інакше, як магнет залізо; висловив це ясно відомий грецький поет Гомер у своїм тексті, що, не дбаючи про ніщо, бажав бачити навіть дим своєї батьківщини, коли наслідком полону був віддалений від своєї рідні й не міг уже вернутися. Так і ці автори цієї української хроніки, хоч були смертними людьми та знали певно, що мусять умерти, одначе з вродженої любові до своєї батьківщини бажали того, щоб і по їх сконі не було минуле скрите для грядучого покоління, а саме для українського народу, тому описали це минуле та світові ясно висловили...” Подавши короткий зміст хроніки, підкреслив Лосицький, що читання історії дуже потрібне кожній людині, бо „коли б не описано й не подано світові, зараз усе сходило б у землю з тілом без вісти й люди, неначе в темноті, не знали б, що діялося в минулих віках”. Тому радив передати її по прочитанні далі молодшим.

Про сам Густинський літопис була вже мова при обговоренні групи історичних писань Інокентія Гізеля з його „Синописом”, Теодосія Сафоновича з його „Хронікою” з 1672 р. й Пантелеймона Кохановського з його „Широким Синописом” із 1682 р.

Житіє св. Володимира. Київський учитель і проповідник Сафонович видав двома накладами в 1666 і 1668 рр. свій компіляційний „Виклад про церкву святу та про церковні речі, про службу Божу та про вечірню”. За своє навчання про Євхаристію підпав цей „Виклад” гострій критиці в Москві за патріярха Йоакима. Про поширеність книжки свідчить та обставина, що в 1670 р. передруковано її в Уневі з тієї причини, що в західних українських землях не можна було її дістати. Та чим іншим помітна ця книжка: в додатку мала вона „Житіє святого й рівноапостольного великого князя київського Володимира”, а це „Житіє” „вибрано з українського літописця преподобного Нестора Печерського”, як зазначено в його наголовку. Побіч

цієї друкованої редакції в мові, близькій до народної, тішилася поширенням в XVII в. на Україні також коротша редакція „Житія св. Володимира” так само в мові, близькій до народної; все-таки ще більше популярне було проложне житіє.

„Український вірогідний Літопис”. Авторів Густинського літопису, бодай його кінцевої частини зо справами, що торкаються унії, був відомий „Український вірогідний Літопис”, що обіймав події XVI й першої половини XVII в. (1512-1648). Його автор був великим ворогом унії й бачив причину винародовлення української аристократії в тім, що українські пани женилися з ляхами. Думка відома вже з „Перестороги”. Про авторство „Літопису” не знаємо нічого, бо й він не дійшов до нас і треба б текст його відбудувати на підставі Густинського літопису й писань Величка та Степана Лукомського, що переклав із польської мови денник Титловського про Хотинську війну й денник Семена Окольського, а крім того, написав „Історичну збірку” („Собрание историческое”). Що торкається світогляду автора „Українського вірогідного Літопису”, в першій частині його бачимо в авторі великого прихильника православної віри, а в другій – щирого національного патріота, що брав живу участь у народних справах і визвольній боротьбі. Зокрема, цікава вістка про батька знаменитого Богдана – сотника Михайла Хмельницького, що був родом із Лисянки та звідти перейшов до Чигирина, й про молоді літа майбутнього гетьмана.

Справа „Діарія” Самійла Зорки. До затрачених літописів зараховується й „Діарій” Самійла Зорки, шляхтича родом із Волині й секретаря при Богдані Хмельницьким. Тим-то він „про всі речі й поведення (Хмельницького) добре знав і описав їх досконало й широко в своїм Діарії”, – маємо свідоцтво Самійла Величка, справдження якого належить до майбутніх дослідників. „Діарій” Зорки мав знаходитися у канцеляриста запорозького війська Сильвестра Биховця, що був товаришем Величка. Батько Сильвестра був канцеляристом у чигиринських гетьманів і там переписав собі „Діарій” про війни Хмельницького, а від Биховця позичив собі Величко „Діарій” Зорки й користувався ним як джерелом при писанні свого літопису.

Затрачені літописні записки. До низки затрачених літописів належить і Переяславський літопис, названий так тому, що він на-

писаний 1636 р. в Переяславі. Згадує про нього також Величко. Про духовні та світські літописи, козацькі хронічки, хронографи, діярії, мемуари й таке інше згадують і Граб'янка, й Величко, й Лукомський.

Хмельницький літопис. Українські літописці XVII й XVIII вв. походили не тільки з духовного стану, але й з-поміж міщан, козацтва та шляхти; як наочні свідки описували те, що цікавило їх найбільше або що вони уважали найважливішим. Такими безпретензійними записками з кінця першої половини XVII в. (1636-1650) є Хмельницький літопис, написаний у Хмельнику й важливий тим, що висловлює устами очевидця погляди українських народних мас на побіди Хмельницького, напр., про Зборівський мир зазначив літописець, що „мало людям бідним було відради”. Видно, не до багатих належав автор, коли з цього становища поглянув на справу.

Львівський літопис. Одним із найважливіших літописів XVII в. є Львівський літопис, названий так від того, що його знайдено у Львові. Він подає події з західної частини Поділля, Галицької землі, Київщини й навіть Переяславщини й обіймає час від 1498 р. до 1649 р. та розпадається на дві частини: першу, до 1626 р., з короткими й другу, дальшу, з докладнішими записками. В першій частині з приводу унії відсилає автор читача до „Перестороги”. Літопис написаний у Львові, бодай це можна сказати про переважну його більшість із вістками, які могла мати людина, що жила у Львові.

Про себе говорить автор під 1621 р., що тоді почав учитися в Межибожу на Поділлі у дяка Дмитра Щирецького (в розумінні: з Щирця). З школи заніс додому до Львова або його околиці хворобу гарячку; всі хорували, а батько навіть помер. На неухваленому відчитанні оповідання під 1630 р. про повстання під проводом Тараса Трясила будували дотеперішні дослідники життєписні дані про автора літопису, про його побут у Межигірському монастирі, очевидно, як черця і т. д. Тим часом автор літопису під 1630 р. зазначає, що гетьман Конєцпольський ходив за Дніпро касувати козаків, але втратив багато людей і сам ледве втік, лишив гармати й пізнав, що це козаки. Далі додав автор: „І як ся єму поводило, єсть виписано таким способом”, — ясно, що автор увів до свого літопису довше писемне оповідання якогось очевидця, але не своє.

Взявши під увагу, що автор знає, коли та в якій справі відбувалися сейми, знає умови договорів Речі Посполитої, які війни провадив король або взагалі, що коли король починав, робить Корнило Заклинський справедливий здогад, що автор літопису був убогим українським шляхтичем і займав невеличке становище в якомсь уряді. Однак шляхетське походження та світогляд не перешкодили авторові бути добрим патріотом і ділом та словом твердо боронити інтересів українського народу. Автор — завзятий оборонець православної віри й ворог унії, бо добачив добре, що Польща під покривкою боротьби за унію хотіла викоринити все, що було українське. Ненавидів перекинчиків, а відомого ката української революції князя Єремію Вишневецького назвав ляхом із українського роду. Зате прихильно ставився автор до козаків і козацьких гетьманів, подивляв їх і високо ставив їх героїзм і завзяття та докоряв Речі Посполитій, що не зуміла використати їх могутності й сили. Польській поразці під Цецорою, де Корецький не хотів із Грицями воювати, відсилаючи їх до ріллі або пасти свині, протиставить автор велику побіду під Хотиним завдяки козацькій допомозі. Зі справжнім спочуванням ставить автор перед очі читача козацьке братерство, де один за одного, неначе за брата, посвячував своє життя і своє щастя. З найбільшою симпатією оповідає автор про війни Хмельницького; хвалить його за те, що почав війну з Польщею тому, що вона не дотримувала слова й була суворим тираном для України. У війні Хмельницького симпатизує автор більше з козаками, ніж із шляхтою, а побіди під Жовтими Водами й Корсунем називає чудами. Цілий літопис пройнятий справжнім українським гумором. Із іронією говорить він про козацькі побіди 1638 р.: „Козаки, подіхавши под ляцкій обоз, вшиткі коні займили, же небожата ляхи, повергши пиху, мусіли піхотою ходити”.

Чернігівський літопис. До Львівського літопису зближається щодо свого характеру Чернігівський літопис, що складається з уривкових записок і рідко запускається в подрібніше оповідання. Його мова також зближена до народної. Він обіймає час від 1587 до 1750 р.; перша його частина до 1691 р. писана на правім боці Дніпра, а дальша — в Чернігові. Наголовок літопису: „Літопис про те, що та якого року діялося в українських і польських землях”. Писало його кілька осіб. Подрібний опис подій першої чверти XVIII в.

вказує, що цю частину літопису писала людина, яка стояла близько подій.

Канцелярійні діярії. Укладчиками літописів могли бути й урядники гетьманської канцелярії, що мали обов'язок вести канцелярійні діярії. Між канцеляристами були не раз дуже освічені люди, що вчилися в Київській академії. Таким канцеляристом був і Микола Ханенко, що лишив по собі „Діярій” за 1722 р. За другу половину 1722 р. й початок 1723 р. вів діярій Пилип Борзаковський, а від березня 1723 р. – Павло Ладинський, що почав своє продовження віршами:

*Планеть княжичь, небесных мѣсяць мартъ начася,
когда сей діяріушь мнѣ писать казася,
а именно о всякихъ дѣлехъ общихъ, знатныхъ,
монаршихъ и войсковыхъ, тайныхъ и приватныхъ і т. д.*

Таким робом, діярії були денниками адміністративної діяльності управителів краю. Правдоподібно, й діярій Зорки був денником адміністративної діяльності знаменитого гетьмана.

Добромильський літопис. Деякі події Київщини й Поділля згадані в Добромильському літописі, автором якого був добромильський декан Семен Коростенський. Його історична вартість сливе жодна, бо й вузькість політичних інтересів характеризує літописні записки по обох боках Карпат узагалі, але він цінний тим, що показує, чим цікавився його автор: елементарними нещастями, родинними подіями місцевих панів і тут, і там, згадкою про далекі війни й напади.

З монастирських літописів. З низки монастирських літописів можна згадати Підгорецький з назвою „Синопис”, списаний 1699 р. й зовсім перерваний зі смертю ігумена Партенія Ломиковського, Мгарський, Матронинський і нарешті Сатанівський (1770-1793), який вів уніятський ігумен Модест Сильницький, піддаючися духові часу, в польській мові. Звернув на себе увагу вчених Межигірський літопис, що обіймає час від 1648 до 1700 р. На те, що він складався в Межигірському монастирі, вказували б місцеві звістки про цей монастир. Літопис міг списати уставник того монастиря Ілля Кошаковський, бо в його збірнику і знайдено Межигірський літопис.

Зразок історичного збірника XVII-XVIII вв. З різних причин варто згадати тут про згаданий збірник Кошаковського, бо він наглядно характеризує науковий рух серед освіченої української громади Києва в XVII в. З Межигірського монастиря вернув Кошаковський на старість до своєї тіснішої батьківщини в Підгородиський монастир і лишив по своїй смерті в 1720 р. збірник у місцевій монастирській бібліотеці; по скасуванні монастиря дістався рукопис до Святоюрського монастиря у Львові, а звідти – до бібліотеки Оссолінських.

У збірнику маємо й компіляцію, зложену на підставі давніх українських літописів і польських істориків: Стрийковського, Гваніні, Більського й інших, і статті: одну – про монархію московську й польську, другу – про Литву, й компіляцію з українських літописів і хроніки Стрийковського п. н. „Літописець рускихъ и московскихъ князей” (1239-1559), і покажчик до всіх дотеперішніх статей, і оригінальні записки первісного власника збірника київського війтовича Богдана Балики, й шість різних літописних уривків, що творять Київський літопис, і Лінію митрополитів київських православних до 1690 р., й Вивід слов'янського й українського народу, й виписки з Гваніні та хроніки Більського, й Межигірський літопис, і український переклад польського денника, правдоподібно, Опалінського, про похід польського й козацького війська під Хотин в 1621 р.

Передовсім цікавий у збірнику Київський літопис задля свого живого й подрібного викладу подій Київщини й Волині в 1393-1620 рр. Він кінчиться похвалою померлого черкаського підстарости князя Семена Лика й нескладними віршами на його честь.

Літопис Боболинського. Київський літопис зберігся ще в одному збірнику XVII в., сливе в цілості вивовненім українським перекладом літопису Стрийковського. Останнім користувався широко й Теодозій Сафонович у своїй „Хроніці” в українській мові; він списав те, що де вчитав із українських літописів і польських хронік. Краще, ніж „Хроніка” Сафоновича, оброблений „Літопис, або Хроніка” учня Київської академії, постриженця Видубицького монастиря та ієромонаха чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Леонтія Боболинського. В самім наголовку цього Літопису зазначено, що його написав Боболинський, але чи Боболинський був дійсно

автором твору, чи тільки власноручно переписав готовий твір, цього досі не стверджено науково безсумнівно. Як у самім наголовку зазначено, Літопис написаний в українській мові, однак сама передмова, написана, безумовно, Боболінським, – це проба писати церковнослов'янською мовою. До того є відписи Літопису без зазначення імені Боболінського, однак, з другого боку, заховався лист Боболінського до Мазепи в мові, якою списаний Літопис Боболінського. Коли ж зважити, які слабкі підстави авторства Сафоновича в його „Хроніці”, можна в такій самій мірі залишити Боболінського автором при його Літописі. А втім, основою Літопису послужив хронограф української редакції XVI-XVII вв. в українській мові; бачимо в цій редакції хронографа скрізь змагання доповнити й замінити склад східнослов'янського хронографа статтями з історії Польщі й Литви в зв'язку з сучасними літописними працями на Україні.

Спільна з хронографом частина компіляції Боболінського обіймає події біблійної та всесвітньої історії по століттях до впадку Царгорода; далі йде оповідання про турецькі держави, які повстали та зросли в східних країнах, опісля викладаються події польської й литовської історії до Степана Баторія, на закінчення є оповідання про перший і другий бусурманський похід під Чигирин.

2. Літопис невідомого Самовидця

Характеристика Літопису Самовидця порівняно з іншими козацькими літописами. Найціннішим літописом, який заховався досі з XVII в., є Літопис Самовидця, як назвав Куліш цінне історичне джерело й визначний пам'ятник української літератури з XVII в. Цей Літопис відзначається оригінальністю змісту та простим, живим і поетичним викладом. Усі інші так звані козацькі літописи не мають уже тієї безпосередньої близькості до описаних подій, яка саме риза характеризує Літопис Самовидця; коли інші літописи мають уже в більшій чи меншій мірі характер історії, Літопис Самовидця оповідає об'єктивно про події й фотографічно малює предмети, стаючи тим самим безпосереднім свідком описаних подій.

Характеристика Літопису як такого. Головним завданням Самовидця було переказати грядучим поколінням події блискучої

доби Богдана Хмельницького, а дальші його літописні записки були тільки продовженням розпочатого діла. Літопис Самовидця обіймає час від Хмельницького по 1702 р. Відписи, які заховали нам цей пам'ятник, розпадаються на дві групи: в обидвох групах маємо сливе буквально той самий текст до 1674 р., а почавши від того року, обидві групи розходяться: одна заховала первісний певний текст, а друга повстала через скорочення первісного тексту. Щодо свого характеру текст Літопису Самовидця розпадається помітно на дві частини: в першій, яка обіймає часи гетьманування Богдана Хмельницького та його найближчих наступників, історична форма викладу має перевагу над літописною. Починається Літопис статтею про початок і причини війни Хмельницького, а далі йдуть статті про саму війну, про Збараську війну й т. д., як показують самі заголовки поодиноких розділів прагматичного оповідання, зв'язного, послідовного, з укаванням взаємних причин і наслідків, із зверненням уваги на головне й істотне, а з пропущенням дрібниць. Причина цього та, що автор не одно призабув, бо почав писати свій Літопис не раніше кінця 1672 р. Від того часу Літопис приймає щораз більше характер уривкових записок про різні події без внутрішнього зв'язку з собою, а тільки додержуючи хронологічного порядку. Форма оповідання стрічається в другій частині Літопису хіба в окремих епізодах.

Походження автора. Події Лівобіччя описав Самовидець подрібніше та в більшому числі, ніж Правобіччя. Очевидно, це доказ, що автор писав свій твір на Лівобіччі. Що більше, знаменитий дослідник і видавець Літопису Самовидця Орест Левицький прийшов до висновку, що цей Літопис уложений в Сіверській землі, коли не в самім Стародубі; а що в мові Літопису нема характеристичних прикмет сіверського говору, хоч твір писаний в мові, близькій до народної, це знак, що автор не був уродженцем Сіверської землі, але переселився туди з правобічної України, сліди мови якої маємо саме в Літописі. Доказ правобічного походження автора маємо в тім, що на означення Лівобіччя уживає автор слів: „Задніпря”, „задніпрани”.

Здогади з Літопису про автора. В Літописі не подає автор свого імені. Його особа завжди схована перед читачем, і мало маємо історичних творів із минулого, які б визначалися такою епічною об'єктивністю, як Літопис Самовидця. На підставі аналізу тек-

сту й різних комбінацій дійшов Левицький до думки, що автор був шляхтичем українського походження, одним із тих, котрі в часи повстання Хмельницького стали по його боці й пізніше зберегли свої права та привілеї. Маючи найбільшу освіту між поодинокими станами українського народу, шляхта займала вищі цивільні посади в запорозькій війську й видала з-поміж себе більшість літературних діячів другої половини XVII в. Таким був Зорка, таким був Олександр Бучинський-Ясколд, що у виданій в Новгороді-Сіверському 1678 р. поемі оповідав історію другої Чигиринської війни з того ж року, таким був Яким Єрлич, що, хоч православний по релігії й українець із походження, написав свій „Літопис, або Хроніку” польськи та в польській душі, таким був, правдоподібно, й поет, що оспівав першу Чигиринську війну, як про це згадує Бучинський-Ясколд. Із Літопису видно, що наш автор брав участь у посольствах, дипломатичних комісіях, товаришив козацьким військам у походах і був близьким до гетьманського уряду, словом, своїм службовим положенням зближався до іншого літописця – Величка.

Прийнявся бо звичай в XVII і XVIII вв., що шляхетські діти починали цивільну службу по скінченні наук в латинських школах у військовій генеральній канцелярії. Число канцеляристів було неозначене, деколи виносило воно понад 100, бо маєтніші люди з славніших родин служили тут на власні кошти, виключно задля самої чести. Таким канцеляристом був, правдоподібно, й наш літописець. Правдоподібно, служив наш літописець в Ніжинському або Чернігівському полку, бо, коли за Юрія Хмельницького в 1650 р. тільки три полки — Переяславський, Ніжинський і Чернігівський — zostалися вірні цареві, наш літописець брав участь у московському поході проти військ Юрія Хмельницького.

У боротьбі між городовиками й запорізьким військом були симпатії Самовидця по боці городовиків. Тому й не дивно, що він спочував шляхті, проти якої звернулася головна народна революція за Хмельницького, й що чужі були для нього почування народної маси. Він не згадав про економічні причини української революції, тільки про гніт православ'я з боку поляків і тягарі реєстрових козаків. Автор не запротестував проти безправного, закріпощеного положення українських народних мас під владою польських панів. На його думку, положення українських селян було невідгідне тільки тим, що

дідичі не самі управляли своїми маєтками на Україні, а при посередництві старост і жидів-орендарів, що від них, на його думку, походило все лихо для українського народу. Про це говорить Самовидець:

Самі бо державці на Україні не мешкали, тільки уряд держали, і так о кривдах людських мало знали албо, любо і знали, толко, засліплені будучи подарками от старост і жидів арандарей, того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі і мажут: з їх подданих видравши, оним даруют, що і самому пану волно би узяти у свого подданного, і не так би жаловал подданный єго.

Автор схилився бачити в повстанні Хмельницького тільки низку жорстокостей свавільної черні супроти своїх державців, а самі війни Хмельницького уважав Божою карою за гріхи. Тому й в Літописі не знайти якогось вдоволення автора з блискучих побід Хмельницького. Ідеї злиття козацтва з масою поспільства не спочував автор, будучи в тім усім послідовним прихильником шляхетсько-роялістичних традицій, які по переяславському союзу переніс із польського короля на московського царя. Все-таки дивно, що автор ніде не зазначив і того, як він ставився до таких наслідків переяславського союзу, як московські воеводи по українських містах і московські податки, що не висловив своєї думки про автономію України, про залежність української церкви від московського патріархату й такі інші пекучі справи українського національного життя. Літописець був рішучим ворогом магометанських народів, татар і турків, на що зложилися два чинники: вплив народних поглядів і особистий релігійний настрій автора.

Стиль і мова Літопису. Стиль Літопису простий і ясний, без риторичних окрас, а мова близька до народної. Деколи стрічаємо в Літописі традиційні приповідки:

З приводу союзу Хмельницького з кримськими татарами зазначив автор, що „нестатечная приязнь вовку з бараном”, з приводу царського здобуття Риги підкреслив автор, що „сила закону не знаєт”, з приводу того, що Многогрішний буцімто не хотів прийняти гетьманства, навів автор порівняння „отмовлялся, як старая дівка хорошего жениха”, а про зраду жінки гетьмана Дорошенка написав: „Скочила через плот з молодшим”.

Зразок мови й викладу автора. Про мову й виклад Самовидця хай свідчить оця цікава картина життя в Стародубі:

Того ж року (1677), місяця мая сегонадцять, в четверток, в обідній годині, по службі Божой в полгодини, может, занялася церков Рохдества Христова, стоячая в ринку, близко комор крамних, в Стародубі, от которого запалення церкви, не відати яким способом, подобно з неопатрности паламарової, а особливо гнів Божий за безаконія наша, — так велике будованя церквей Божіих чотирох, стоячих у самом городі, зо всею оздобою їх, которая на усю Україну славна была в мальованню образів, в инних достатках, так теж великостію звонов, — зовсім погоріло, яко теж і в будинках дворов зо всіми немаль мастностями так срого вигоріло усе місто, же жадная не тілко хата не зостала, але ані башта, навет і саміє вали погоріли, нічого не зоставивши, а і за містом на кілко сот подимя (дворів) погоріло. Так страшний пожар бил за скаранням Бозским! Бо в том місті всчалася ненависть першая: полковник против гетмана, священники межи собою, осм на двох немаль цалий рок турбовались; межи козаками і посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немаль в каждом дворі, а при шинках безецности і частіє забойства, а за вшетечность жадної карности не чинено, але тоє в жарти оборочано, любо яка явная курва, пятайки без удержання, набоженства оспалость; бо духовних ні за що не міли, хлюбячися оздобою церквей Божіих, откаваючи, же „нам не трудно о попов і священников”; любо напоминали, не слухали, але от такових, которіє їх за збродні до покути приводили, з гнівом отходили і по своїх волях собі духовних шукали, не жалуючи за гріхи...

3. Повістяр—історик Хмельниччини Григорій Граб'янка

Поширеність творів Самовидця та Граб'янки. Літописом Самовидця покористувався Григорій Граб'янка для своєї „Історії дуже великої й найбільше кривавої, від початку поляків небувалої війни запорозького гетьмана Богдана Хмельницького з поляками” з 1710 р. Наприкінці першої половини XVIII в. був Літопис Самовидця улюбленим читанням тодішніх книголюбців, доказ чого маємо в численних

відписах із того часу з різних місць Лівобіччя. Що більше, єсть також відпис із XVIII в., де Літопис Самовидця перекладений на московську мову — очевидно, поза межами України. Ще більше заховалося з того часу відписів першої спроби систематичної зв'язної історії України, що її автором був гадяцький полковник Граб'янка; твір останнього діждався навіть друку наприкінці XVIII в. Надрукував його Федір Туманський в „Россійск-ім Магази-ні” за 1793 р. без назви автора. Відписи твору Граб'янки мають три редакції.

Кілька дат із життя Граб'янки. Про життя Граб'янки знаємо небагато. За наказом гетьмана Павла Полуботка, був полковим гадяцьким суддею й разом із ним сидів у Петропавловській кріпості за оборону автономії України.

Коли проти самоволі „Малоросійської Колегії”, заведеної царатом у Глухові в травні 1722 р., виступив сміливо Полуботок, рятуючи останки автономії України, закликав цар Полуботка з писарем Савичем і суддею Чорнишем до Петербурга. Перед своїм виїздом вислав Полуботок делегацію до Петербурга в справі вибору нового гетьмана та зо скаргою на занапашування українських вольностей з боку російського уряду. За делегацією приїхав до Петербурга й Полуботок, що, хоч виправдавсь разом із товаришами зо зроблених закидів, пішов до Петропавлівської кріпости, де й помер 1724 р. Товаришів Полуботка разом із Граб'янкою визволила з тюрми щойно Катерина I.

В 1729 р. заходами гетьмана Данила Апостола став Граб'янка гадяцьким полковником. В 1734 р. брав участь у поході проти татар, який і приніс йому загибель.

Звеличення Хмельниччини. Твір Граб'янки обіймає події з історії України від найдавніших часів до початку XVIII в., себто до вибору гетьмана Скоропадського в 1709 р. Одначе зо змісту твору Граб'янки, що більше, з самого його наголовку можна запримітити, що головним предметом свого оповідання обрав автор славному добу Хмельниччини, на неї головно звернув свою увагу й виклав її події далеко докладніше, ніж інші.

Свій твір починає Граб'янка невеличкою розвідкою про назву „козак”, що її виводить від скитського народу — козарів. Далі йде поверховий огляд подій, що попередили Хмельниччину. Виклад про події Хмельниччини починається оповіданням, із-за чого повстав

Хмельницький на поляків, а кінчиться зворушливим описом останніх днів життя Хмельницького й описом ради для вибору нового та смерті й похоронів старого гетьмана.

Богдана Хмельницького схарактеризував Граб'янка рисами, якими схарактеризував Лівій Ганнібаля або наш старий літописець Святослава:

Муж дійсно гідний гетьманського імені, дуже сміливий у небезпеках, іще краще давав собі раду в лихій годині, й ні жодні труди не могли його знесилити на тілі, ні жодні противності не могли побідити його добродушности; він однаково переносив і холод, і спеку, їжі й напитку заживав не задля непотрібної розкоші, але скільки вистарчило його природі; сон не відносив побіди над ним ні вночі, ні вдень; а якщо мав коли вільний час від справ і військової вправи, тоді мало відпочивав і спав не на дорогоцінній ліжку, але на постелі, приличній воякові; коли ж спав, не турбувався знову, щоб вибрати собі якесь самітнє місце, але засипляв тихо серед немалого гамору жовнірів, цілком на це не зважаючи; одіж нічим не різнилася від інших; тільки зброя й коні були мало що кращі, ніж в інших. Багато бачило його не раз, як він, знеможений трудом, спочивав між чатами, покритий військовим плащем. Перший ішов до бою, останній виходив по його скінченні. Коли ж взяти ці й їм подібні чесноти його під розвагу, чи дивне, що він зробився побідником і пострахом для ляхів?..

Від часу смерті Хмельницького стає оповідання Граб'янки щораз менше подрібне й щораз більше тратить свою цікавість, аж нарешті переходить у сухе перечислення подій. А що й виклад української історії перед Хмельницьким має на меті показати, що Хмельниччина була неминучою історичною потребою, стає ясно, що ціль Граб'янки була змалювати улюблену добу так званих козацьких літописів – Хмельниччину – та звеличити її найбільшого героя – Богдана Хмельницького – задля його великої, чистої, безкорисної, щирої любові до України та його геніального провиди у воєнних виправах. Не дивно, що Граб'янка звеличив знаменитого полководця до справжнім пієтизмом, – все, що по-українськи спочувало, не інакше поставилося до Хмельницького, як свідчать про це історичні вірші, козацький епос, пісні й перекази.

Твір Граб'янки ширший від Літопису Самовидця, зате далеко менший обсягом від Літопису Величка, але що містить історію Хмельниччини в роках 1649-1651, опис яких утрачений в Літописі Величка, творить важне доповнення цієї історії. По Хмельницьким найбільше спочував автор долі Сомка, як і Самовидець, та Івана Поповича, що проміняв полковництво на рясу священика, а потім скинув її та знову став полковником, аби вмерти лицарською смертю. З приводу його смерті запримітив Граб'янка, що „коли б ці два союзні мужі, Попович і Сомко, далі пожили, то могли б іти слідами діл старого Хмельницького”.

Джерела твору Граб'янки. Твір Граб'янки – це компіляція з різних книг і рукописів. До такого характеру свого твору признається сам автор у передмові до читача, з якої причини почала писатися його історія.

Автор читав історії різних народів, які описують їх безсмертну славу, й дуже боліло його, що, хоч наша батьківщина не різнилася від інших народів своїми лицарськими трудами, її історія дуже забута; тому не ради слави, але ради загальної користи думав, що не треба лишити в попелі забуття голосні діла найвірнішого сина України Богдана Хмельницького, котрий визволив її від найтяжчого лядського ярма козацькою хоробрістю. Пишучи свою історію, автор брав одно з діяря наших вояків, написаного в обозі, та з духовних і світських літописів, як що вірогідне міг там знайти, інше – з оповідання самовидців-свідків, вірогідність котрих потверджує оповідання літописів. Автор запевнює, що нічого не додав із власного мудрування, але всі вістки брав із вірогідних істориків і свідків.

Від часу гетьманства Брюховецького помітна залежність твору Граб'янки від Літопису Самовидця; на „Синописі” Гізеля навіть покликається автор в одному місці; з чужих істориків користувався творами Кромера, Більського, Стрийковського, Гваніні, Коховського, Твардовського („Домова війна”), а також Пуфендорфа й Гібнера. При суперечності джерел зводив автор вістки до купи або вибирав одну з них; на відступлення від джерел не дозволяв собі, а в деяких випадках видно навіть критичність Граб'янки, що користувався й офіційними актами та втягав у свій твір вірші, наприклад, про корсунську

та зборівські побіди. Й самому Граб'янці не було чуже віршарство, на жаль, нескладне й безвартісне.

4. Повістяр–мемуарист Самійло Величко

Мова й стиль творів Граб'янки й Величка. Граб'янка пробував писати свій твір книжною мовою церковнослов'янського типу, але в ній стрічаються чисто народні слова і вислови. Однак треба зазначити, що не видано досі тексту твору Граб'янки народною мовою у відписі кінця XVIII в. з невеличкими пропусками в порівнянні з виданим текстом. Зате Величко писав свій літопис книжною мовою, зближеною до народної, тою мовою, котрою писалися українські хроніки, хронографи й літописи, взагалі твори історичного змісту, й котра була мовою приватного листування освічених людей і мовою офіційних документів на початку XVIII в. Як стиль твору Граб'янки риторичний, так стиль Величка красномовний, тісно залежний від його схоластичної освіти, яку одержав у Київській академії; твори київських схоластиків – Барановича, Гізеля, Галятовського, Тупталенка й інших зазначував пильно Величко в своїм літописі.

З життя пису Величка. Самійло Величко почав у 1690 р. служити при генеральнім військовім писарі Василеві Кочубеєві та стояв так дуже близько до останнього, що нерідко виповняв таємні поручення. В 1702 р. був у козацькім відділі, що ходив у Польщу на поміч королеві Августові. В 1705 р. перейшов у генеральну канцелярію запорозького війська й був там не останнім у писарських справах, як сам каже, але наприкінці 1708 р. мусив залишити цю посаду з причини своєї близькості до Кочубея, котрому цар Петро велів 1708 р. відтяти голову за донос на Мазепу. Величко знайшов захист у домі Кочубейового сина й там жив до смерті. При житті був ще 1728 р., бо жовтнем того ж року датована передмова до перекладу широкої географії з німецької мови на українську, названої „Космографією”; тоді осліп уже Величко й виручався хлопцями, що їх навчив писати. З них не дуже був вдоволений, коли називав їх лінивими та невірними й відчував не раз, як хлопці дозволяли собі насміхатися з сліпого. Жив тоді в Диканьці, Полтавського полку, маєтку Кочубейового сина Василя.

„*Космографія*” Величка. Називаючи себе при підписі під передмовою справжнім сином України, Величко виходив від того нещастя, котре найбільше долягало йому, а саме від сліпоти, й починав свою передмову до перекладу „Космографії” так:

„Знаю, що не захочеш перечити цьому, ласкавий читачу, що сліпі на тілесні очі ті люди, котрі не знають книжного писання, але подібним робом сліпі й ті, котрі знають букви, але не вправляються в їх читанні й не можуть про ніщо знати, які мало чим різняться від тих людей, котрі не знають письма”. Автор рад би сам читати, але його очі закриті, щоб бачити писання, тому мусив докучати людям, щоб читали йому, а що чув, переповів у цій рукописній „Космографії”. Довідався-бо з неї багато такого, про що не чув через увесь вік свого довгого життя, чого не міг довідатися й дослідити, мандруючи по різних землях й дуже далеких околицях. З „Космографії” може довідатися читач про різні племена й монархії на світі, їх життя й обичаї, про великі й сильні міста з прегарними в них будинками, про гори, моря, острови, ріки, дерева, рослини, метали, дорогі камені й інші всякі речі, що родяться в землі й воді. Подані в „Космографії” також інші речі, які повинна знати людина, а саме про Флорентійський собор, про різниці римської церкви з православними греками та східними слов'янами, про здобуття Царгорода, про турецьких царів і про кількох пап, що були причиною римських помилок, і т. д.

Як бачимо, вплив полемічного письменства ще дуже значний і в 1728 р. на Величка. За віковою традицією йшов також Величко, додаючи подорож до Єрусалима й опис палестинських місць. Тут знайшов також місце переклад („на історичний сенс”) першої з трьох частин „Домової війни” Твардовського пера полкового лубенського писаря Степана Савицького й т. ін.

„*Домова війна*” Твардовського й Літопис Величка. Очевидно, переклад Савицького сподобався Величкови більше, ніж його власне використання „Домової війни” Твардовського в літописі, яким здобув собі Величко тривке ім'я в українськім письменстві. „Домова війна” Твардовського й була головним джерелом для першого тому літопису Величка, даючи йому головну основу, з якої користав Величко відповідно до свого козацького світогляду, й лишила вплив на способі його писання та взагалі на літературнім боці літопису. Пов-

ні ненависти й лайки на козаків місця та брехні польського автора опускав звичайно Величко в літописі, а коли Твардовський пояснював так події, що з цього падало некорисне світло на козаків, збивав Величко такі закиди, покликуючися на козацьких літописців, що інакше оповідали про дану справу.

Літопис Величка. Широкий літопис Величка не дійшов до нас у цілості: найбільше потерпів перший том, що обіймає події до 1659 р., мало що другий, що обіймає події від 1660 до 1686 р., а повний затримався третій том, що обіймає події від 1687 до 1700 р. Крім того, літопис Величка, правдоподібно, не кінчився 1700 р., бо на наголовку поставлений 1720 р., в багатьох місцях третього тому згадує автор події з часу між 1700 і 1720 р. й нарешті в своїй автобіографічній замітці в третьому томі просто обіцяє, що оповість про події, які товаришили його усуненню з посади військового канцеляриста. Рукопис Величка прикрашений десятьма рисованими тушшю портретами, слабо виконаними під мистецьким оглядом. Свій літопис писав Величко в Жуках на Полтавщині. Перший том має заголовок: „Оповідання про козацьку війну з поляками, яку вів гетьман запорозьких військ Зіновій Богдан Хмельницький у вісьмох літах”. В довгій наголовку зазначено, що автор написав цей том на підставі трьох Самійлів: крім поляка Твардовського й козака Зорки, ще й німця Пуфендорфа. Другий том із третім має наголовок „Літописні оповідання про українські й почасти інші події, зібрані тут і описані”.

Передмова Величка до першого тому літопису. Перший і другий том містять також окремі передмови автора.

В першій ствердив він, що письменська праця була ліком в його журбах. З книг довідався він про людські нещастя в минулім і вчився з того й свої терпеливо зносити. Крім того, перечитуючи літописні й історичні писання чужих народів, бачив, що вони передали нащадкам свою славу, „а подібні чужим у військових випадках давніх часів і віків докази лицарської відваги й героїчні діла наших сармато-козацьких предків полишили їх власні писарі без опису й пояснення так, що вони наслідком їх лінивства покриті нікчемним плащем вічного забуття. А коли й то з тих давніх слов'яно-козацьких писарів і записав гідну пам'яті подію, що була за їх часу, то записав тільки для себе реєстриком, дуже скупими й короткими словами, не подавши жодних

обставин, з яких причин що повстало, як відбувалося та як скінчилося. А коли ж і може щось знайтися гідне похвали для тих наших козацько-українських предків, то не в наших лінивих, але чужих, грецьких, латинських, німецьких і польських історіографів”. А втім, не тільки тяжко перекласти чужих істориків на українську мову, але й дістати їх на Україні. Без літописних свідочств і описів не може цікава людина пояснити минуле та списати його на папір. Тому й автор не з лінивства, але з браку козацьких літописів не важився писати та йшов слідами давніх лінивих писарів, що не подбали про те, щоб описати славні й великі діла своїх полководців, які відбувалися в їх часах. Однак, коли йшов разом із українським військом на поміч полякам проти шведів, проходячи через правобічну Україну, Волинь і Галицьку землю до Львова, Замостя, Бродів і далі, бачив багато безлюдних міст, і замків, і пустих валів, що, колись неначе гори, висипані людським трудом, були тепер тільки захистом для диких звірів. Автор бачив, що на шляху його військового походу були мури в Чолганському, Константинові, Бердичеві, Збаражі й Сокалю, або малолюдні, або зовсім пусті, розвалені, припалі до землі, спліснілі, зарослі непотрібним биллям, гніздячи в собі різних гадів і червів. Автор бачив запустілі просторі поля й розлогі долини, ліси й широкі сади та красні діброви, ріки, стави, озера, зарослі мохом, тростиною й непотрібним молодником. „І недурно поляки, жалуючи втрати тієї тогочасної України, називали її й величали в своїх універсалах раєм польського світу, бо перед війною Хмельницького була вона неначе друга обіцяна земля, що текла медом і молоком”. До того бачив Величко на різних місцях багато людських костей і, коли надивився на ту мертвоту, заболіло його серце й душа, що в пустиню перемінилася гарна та всякими добрами перед тим багата земля й наша українська батьківщина та невідомими лишилися її населенці, славні предки наші. А хоч і питав автор про це багатьох старих людей, чому було так, з яких причин і через кого запустіла та земля наша, то неоднаково відповідали йому, один так, а другий інакше, й автор не міг поінформуватися з їх відповідей про впадок і запустіння нашої тогочасної батьківщини. Аж роздобувши літописні козацькі писання, довідався мало причин запустіння тієї України; більше дали йому твори трьох Самійлів, українського, польського й німецького. Та ба, як у людських оповіданнях, так у літописних описах закріпив Величко незгідності й попав у сумнів, цілком не знаючи, хто з істориків говорить правду, а хто — ні. Як ні єсть, автор потрудив-

ся для вигоди українського читача, щоб вивести йому „простим стилем і козацьким наріччям” історію про війну Хмельницького з поляками та про запустіння тогочасної України. З твору Твардовського викинув панегіричні й поетичні видумки, а оповів тільки про воєнні справи; чого не було в Твардовського, те додав із Зорки й інших козацьких літописів і записок, а чого не найшов у Зорки, те доповнив із Твардовського. Пуфендорф написав тільки коротко про війну Хмельницького. Так поступивши при писанні свого твору, звертався автор до читача: „А так, ласкавий читачу, як що покажеться тобі в цім моім творі, що підозріле й неправдиве, то, може, й так є. Але тобі вільно, як дістанеш докладніші козацькі або які інші літописи, відкинути ліннєвство” й поправити своїм розумом несвідомість автора, не касуючи й його „підлого труду”. Бо ж автор писав історію війни Хмельницького сімдесят літ після неї, коли з браку козацьких літописів тяжко було дійти правди в усім; коли автори писань, які служили йому джерелами, провинилися проти правди в своїх писаннях, з ними провинився проти правди й Величко. Тому хай читач усе те вибачить йому. Підписався тут так: „Самійло Васильович Величко, що був колись у генеральній військовій гетьманській канцелярії канцеляристом запорозького війська”.

Передмова до другого тому. В передмові до другого тому підніс автор із жалем, що після Хмельниччини наперед між знатними, а пізніше й між посполитими козаками настали гнів, незгода, жадоба влади, роздвоєння, зрада, зависть, ворожнечі, міжусобиці з кровопролиттям і всякі їм подібні лиха й гидкі речі; це все й ворожі напади з усіх боків на Україну спричинили її руїну. Й коли автор почав про це писати на основі коротких козацьких літописних записок, наскільки міг дістати їх, згадав про вихід польської брошури „Нужда з бідою йдуть із Польщі”. Автор книжечки не висловив, куди вони йдуть, але Величко легко здогадався, що тільки на Україну йдуть із Польщі ті дві сестри, нужда й біда, в товаристві їм подібних, „а своїми згубними лікерами вони напоїли наш козацько-український народ, справжній, простодушний і добросердешний, що мало що хоче роздумувати про минулі, теперішні й будучі справи та події; тільки схильний до внутрішньої незгоди між собою, а передовсім за давні вольності свої як хоробрий і лицарський народ, подібний до давніх своїх предків скито-слов’ян, завжди схильний до війни та кровопролиття (хоч із своєю власною шкодою)”. Від того напою зродилося беззаконня з усіма своїми згубними наслідками, а полководці з того часу не тільки самі прийшли,

але й „Річ Посполиту” Українську привели в крайню погибель і руїну. „Впала гарна козацька Україна тогочасна, як той давній Вавилон, велике місто”. А як упала Україна, це змалював автор цікавому читачеві в своїм творі; просить вибачити за помилки, бо сталися вони не навмисно, а з причини скупих і незгідних із собою щодо років козацьких записок, обмежених до реєстрів, а не історії. Від читача бажає любові як його брат і справжній син і слуга України; її називає автор милою батьківщиною, нашою маткою.

Величко як історик. Величко належав до найбільш освічених українців свого часу; знав добре польську, німецьку й латинську мову та був познайомлений із польською історіографією. До того займав визначну посаду, бо генеральна військова канцелярія була свого роду центральним міністерським бюро. Це все дало йому можливість надати літописові науковий характер: автор покликуються на різних письменників, крім праць трьох Самійлів, користувався він хроністом Кромером, письменником Іваніні й іншими, вніс у свій твір велику кількість документів, узятих із канцелярії й архіву, використав особисті спомини й записки знайомих собі сучасників. Але, з другого боку, Величко в далеко більшій мірі, ніж Граб’янка, йшов слідами великих римських письменників-істориків: як Салюст, Лівій, Цезар і Тацит вкладали в уста Марія, Ганібала, Аріовіста, Верцінгеторикса чи кого там слова, вислови й навіть промови, яких згадані герої в формі, як їй нам передали старі римські письменники, ніколи не виголосили, але які могли виголосити відповідно до своєї вдачі й життєвої діяльності, те саме бачимо в Граб’янки, ще в більшій мірі – у Величка, а в найвищій ступні – в автора „Історії Русів”. За цю методу козацьких літописців посипався на них не один докір з боку тих, котрі хотіли мати в їх писаннях відповідні історичні джерела; такі історики забували часто про те, що це ж у першій мірі літературні пам’ятки, історичні повісті та спроби популяризації рідної історії вкупі й що нерідко те, що історикові не подобається з огляду на історичну невірність, тільки збільшає літературний інтерес даної пам’ятки. Бо ж Величко – властиво, мемуарист, що, списуючи події з пам’яті, з усних оповідань і по особистим уподобанням, вимагає вмілої критики щодо хронології, вірогідності фактів та їх причинного зв’язку.

Величко про Хмельницького. Козаків змалював автор як правних оборонців України. Богдана Хмельницького назвав він другим Мойсеєм, що визволив Україну з тяжкого польського ярма. Він обурювався, що по втечі Хмельницького на Січ видали поляки зо страху перед заворушеннями виїмкові закони на українців: „Погляньте-бо, вільні окільні народи всяких племен і мов, як лютував тоді над таким же вільним, шляхетським савроматським козацько-українським народом, що з давніх літ прославився своєю відвагою не тільки в своїй Європі, але й в давніх азійських землях, другий, також сарматський, народ – польський”. В уста Самійла Зорки вложив Величко таку промову на похороні гетьмана Богдана Хмельницького:

Ласкаві пани полковники та вся старшино з усім товариством запорозького війська та вся Українська Річ Посполита!

Хоч життя і смерть від початку світу присуджені волею Всемогутнього, висловленою нашим предкам найвищим законом: „Жийте та множіться”, „земля ви та в землю відійдете”, – одначе, незважаючи на це, смерть людини наповняє серця живучих нестримним і непоборним смутком. Судилося нарешті й нам по передніх веселих днях чути голосіння потоками сліз, бачачи, що нашого гетьмана Богдана Хмельницького, котрого дійсно Бог дав нам на полководця, поразила неблаганна смерть і що тут, на катафальку, відбирає він наші останні прислуги.

Умер наш лицарський полководець, залишивши по собі безсмертну славу, той, від мудрости котрого не тільки ми, його підручники, але й вся Українська Річ Посполита сподівалася довгих літ щасливого життя й розквіту! Умер той, котрому правиця Всемогутнього подавала скрізь швидко поміч, коли він із вашими милостями, ласкавим панством, праведно ополчувався за вольності й давні права на братів і разом наших ворогів – польських савроматів! Умер той, від чиїх гарматних і рушничних громів тряслися не тільки Сарматія давніх вандалів і береги бурхливого Чорного моря з їх кріпостями й замками (передовсім у війні 1621 р., що довго й щасливо велася під Хотинном між польською короною й отоманським царем Османом при допомозі козаків, нашої братії), але й дрижали самі стіни Царгорода, окурені димом козацьких рушниць! Умер, нарешті, той, чиїми зусиллями оживлені, може, раз на завжди, давні українські права й вольності. Не час мені малювати й вчислятись заслуг і лицарських діл, якими ви славно зазначили себе з цим

полководцем, Богом вам даним, гетьманом Хмельницьким, успішно й хоробро борючися за давні права та свободи, потоптані й висміяні поляками, нашими братами; це йшли ви слідами стародавніх помічників Олександра Великого Македонського, своїх предків слов'ян, так само скитів, кимбрів і козарів. Хай говорять про вашу лицарську хоробрість поля й долини, вертепи й гори, замки й гарматні пащі; хай сповістять, з якою хоробрістю й геройською відвагою стояли ви за свої вольності проти неприятелів і нашої сармато-польської братії; до чого простували й чим зазначили себе, при всесильній Божій допомозі, на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявою, Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом, Замостям, Нестерваром і Баром, під Кам'янцем на Поділлі, Батогом, Охматовом і на багатьох інших місцях, яких не могу перечислити.

До тебе звертаю я марне слово, наш улюблений полководець, давній український Одоначарю, славний Скандербергу, гетьмане всього славного запорозького війська та всієї козацько-руської України, Хмельницький Богдане! До тебе промовляю, хоч ти тепер непорушно мовчки лежиш між чотирма могильними дошками; до тебе, чийого владного слова ми, в числі сто тисяч, недавно слухали й були готові на кожне кивнення головою! Чому так швидко перемигнувся ти в безмовного Гарпократу? Краще йди слідами німого Атиса: промов до нас і навчи, як жити й поводитися з друзями й недрузами, що нас оточують. Німий із уродження Атис урятував виразною пересторогою свого батька-царя від убивства; ти ж, красномовний від уродження, промов і охорони нас, щоб нас не побідили й не погубили наші вороги; розірви хоч на малий час кайдани смерті й промов до нас ласкаве та добре слово на дорогу нашого дальшого життя, наш хоробрий і улюблений гетьмане! Коли ж, піддаючися смертному засудові, не можеш виповнити бажання живих, бодай там, у трону Всевишнього, де ми сподіваємося тебе, випроси, щоб Всемогутній дав нам по твоїм відході щасливе життя та зберіг нашу батьківщину від ворогів у цілості й мирі. А ми, мешканці землі, складаємо від себе обіцянку, що молитимемо Всевишнього, щоб разом із своїми вибранцями зробив тебе учасником безмежного щастя.

Літературний бік літопису Величка. Важний для історика головню другим і третім томом задля багатства поданих там документів, літопис Величка цінний для історика літератури своїм літера-

турним боком. До найкращих оповідань із мистецького боку та з погляду на об'єктивність належить опис нападу татар на Січ і похід на Крим. Порівняння, взяті звичайно з речей і картин природи України, метафори, уосіблення й поетичні картини роблять стиль Величка поетичним, напр., у нього замітні описи сходу сонця. В усьому творі замітний гумор і іронія. Перші вистріли гармат називає „кореспонденцією” або „питанням і відповіддю”, нещасливу для поляків битву на Дрижилолю назвав автор „похміллям”, про насильства та знущання шведів над поляками згадує іронічно як про „опіку й гостину” і т. д. Щоб дати зразок мови Величка, варто навести його поетичну рефлексію з приводу міжусобиці Виговського з Пушкарем (т. I, розд. 3.):

Єще огонь многокровної і многоплачевної внутрішньої Хмельницького війни з поляками вожджений і чрез осм літ силно палавший і Україну, з короною польскою в распрі тогда сухую, зіло снідавший не угаснул; єще трупи человеческіі, на розних лядских і українских полях бранним оружєм постланніі, вконец не істліша; єще земля, по многих горизонтах кровію людскою обагрена, дождевними кроплями не ізмовенна; єще аер, от трупов человеческих просмрадший, не пришел бі до первобитного чистого і невределного естества своего; єще матерей по силах і жен по мужех і иних крєвних своїх, оружєм военним умерщвленних, слезоточніє не осохли зініці; єще ні Україна от поляков ані поляки от України не могли в домах своїх милої з покрєвними своїми компанії ужити ілі сладким сном уснути, ані вождєлінного покою певними бити: аж тут на сей стороні Днепра, от Переяслава і Полтави, з причини двох человек, нового тогда гетмана Виговского і Мартина Пушкара, полковника полтавского, новий внутрєнего междоусобія і кровопролитія великого огонь, добра людскіє пожигающий і вконец істребляющий, воспламеняєтся і свою на разорініє людское приємлет силу.

Літопис Величка як збірник творів. Літопис Величка заслуговує на цю назву не тільки тому, що його автор оповідає події по роках, але й він, як давні літописи, містить у собі довгу низку всяких літературних писань, як сатири, памфлети, панегірики, поема Бучинського-Ясколда про другу Чигиринську війну з 1678 р. і т. ін. Передовсім маємо тут низку віршів, як, напр., вірша про смерть Іскри в першій томі, яка кінчиться пересторогою:

*через незгоду панства многіє пропали,
з землею ся мури кріпкіє зровняли.*

В другій томі маємо віршу про чудотворну ікону Богородиці в чернігівській монастирі Іллі, як плакала, із зазначенням, що зложив її один із українських поетів. Не згадуючи про польські вірші, маємо тут далі з українських віршів сатиричний епітафійон гетьманові Брюховецькому й виривки з вірші єпископа Шумлянського про відсіч Відня в 1683 р. Шумлянського назвав автор „новим уніятим” і „лядським підлизою” („подхлібца”), що на досаду гетьманові зложив свою думу або пісню. В третій томі подана вірша Івана Величковського, котрий підніс 1687 р. гетьманові Самійловичеві образ його патрона Івана Кущника з своєю віршою під ним про Дедала; по скиненні Самійловича з гетьманства зараз один із близьких до нього зложив про це віршу, яку також навів Величко.

Епітафійони. Величко подав і нагробок новгород-сіверському архимандритові Михайлові Лежайському з 1699 р. пера Варлаама Ясинського. Епітафійони, або нагробки рідко цікаві для літератури своїми авторами, зате цікавіші вони для історії, бо подають звичайно докладні звістки про час уродження та смерть і оповідають про громадську діяльність видних діячів, хоч міра похвал покійникові переходить деколи всякі межі. Вони були в моді через увесь XVIII в., а одним із старших був нагробок чернігівському полковникові й генеральному обозному Василеві Борковському з 1702 р.

Слабі боки літопису. Одначе користування літературними писаннями не виходило на користь Літописові Величка. Напр., йому не були відомі подробиці нападу татарів на Львів у 1670 р. й він запозичив малюнок зруйнованого міста з „Визволеного Єрусалима” Тасо, сам признаючися щиро до того, що хотів цим робом зробити вдовolenня читачеві. До матеріялу, з якого користав, у першій мірі чужого, ставився автор із повним довір'ям, а не вмів поставитися критично. Деколи викликає усмішку на обличчі читача його великословність, риторичність і замишування до фразеології, хоч би вказати на різномірні способи означення років, але й вони зацікавлюють читача з огляду на щирість автора та справжній український гумор, що пробивається при описі навіть найтрагічніших подій.

Степан Лукомський. Величко велить замість себе говорити самим документам і цілим писанням; тому й вніс він у початок свого літопису свій переклад записок Матія Титловського про Хотинську війну 1620 й 1621 рр. і денник Семена Окольського про війну Остряниці з поляками 1638 р., доповнивши свої переклади історичними замітками й поправками. Наново переклав денник Окольського в 1738 р. полковий полтавський сотник Степан Лукомський. Пізніше, вже як прилуцький полковий обозний, переклав записки Титловського. Обидва переклади доповнив „Українським вірогідним літописом”, і обидва вони мали стати вступом до „Домової війни” Твардовського, яку також переклав. Переклад Окольського й Титловського пера Лукомського увійшов у четвертий том друкованого видання літопису Величка замість його ж перекладів, що заховалися в попованім тексті.

У 1770 р. в Прилуках викінчив Степан Лукомський „Історичне зібрання з книг давнього письменника Олександра Гваніні й із старих українських вірних літописів”. У передмові зазначив автор, що за працю взявся тому, що не хотів тратити часу надурно, тільки бажав зробити якусь прислугу громадянству. Праця Лукомського обіймає тристалитній перебіг подій на Україні від часів Гедиміна до кінця XVI в. (1299-1599). Вона кінчиться словами: „Словом, які видумані біди ляхам на голову не насунулися, все те, не боячися ні Бога, ні його страшного суду, робили русам, а про ці їх злочини покажуть просторо й широко дальші історії”. Після цього в рукописі Лукомського йдуть згадані вище обидва його переклади.

Про автора знаємо, що народився в Умані, вчився у Київській Академії, в 1731 р. вступив до генеральної військової канцелярії, а від 1733 р. був старшим канцеляристом. В рр. 1738-43 був прилуцьким сотником і в цім характері брав участь у комісії, яку утворила цариця Анна Іванівна для збору українських прав. Про своє походження, козацьку службу діда й батька, про науку в київських школах і невдалу спробу виїхати за кордон для доповнення освіти, нарешті про перші роки служби в генеральній військовій канцелярії оповів Лукомський в автобіографічному оповіданні.

5. Від літопису до систематичного викладу історії

Короткий опис України. Уже Граб'янка пробував дати систематичний виклад подій і своє оповідання про те, як Україна підпала під польське ярмо, почав від старого Володимира й міжусобиць його синів. Таку саму ціль – поставити в тісний зв'язок козацьку добу з великокняжою – має й „Короткий опис України”. Уложений в 30 рр. XVIII в. в формі літопису, він дає огляд подій 1340-1730 рр., але докладніше й непереривне оповідання починається від Хмельниччини. Свій зміст зачерпнув автор „Короткого опису України” з твору Граб'янки, цілком лишаючи на боці його великословність.

Поширений Літопис Самовидця. Подавши в формі простого й короткого оповідання все, що уважав важнішим із історії України, хоч із великою силою фактичних і хронологічних помилок, „Короткий опис України” дуже подобався сучасникам, знайшов велике поширення й діждався різнорідного використання. І так він увійшов у склад Літопису Самовидця. В половині XVIII в. один із копіїв Літопису Самовидця додав у формі історичного вступу до нього початок про події на Україні від найдавніших часів до Хмельниччини, невдоволений тим, що Літопис Самовидця починає своє оповідання від Хмельниччини; що більше, на основі „Короткого опису України” він поширив деякі закорткі оповідання Літопису Самовидця та продовжив його поза 1702 р. до 1734 р. Один із таких відписів поширеного Літопису Самовидця попав у руки Бодяньського, що й видав його.

Літопис українських подій по обох боках Дніпра. Крім того, „Короткий опис України” послужив джерелом для пізнішого літопису п. н. „Літопис, або короткий опис ділань і випадків, що в яким році діялося на Україні по обох боках Дніпра й хто саме коли був козацьким гетьманом” (1506-1737). Є дві редакції цього літопису. Обидві сливе буквально переписують у першій половині вістки з „Короткого опису України”, але від 1662 р. обидва компілятори інакше поставилися до свого джерела: укладач коротшої редакції почав щораз більше скорочувати своє джерело; навпаки, другий компілятор оповідав запозичені вістки ширше, доповнював їх новими вітками й подробицями та вносив цілі оповідання, які не увійшли в „Короткий

опис України”. Антонович думав, що автор ширшої редакції користав із родинних записок Лизогубів, і автором цієї редакції уважав останнього представника Лизогубів, про котрого згадав „Літопис”, а саме Якова Лизогуба.

„Короткий опис України” попадає до друку. „Короткому описові України” пощастило в перекладі на французьку мову увійти в першу половину паризького видання з 1788 р. п. н. „Хроніка України”, другу частину якої творив витяг із Бопляного „Опису України”. Одинадцять літ перед тим видав Василь Рубан у Петербурзі „Короткий літопис України” від 1506 до 1776 р. Видання являє з себе буквальний відпис „Короткого опису України” зо змінами в мові й стилі, які належали київському полковникові Олександрові Безбородькові, що доповнив літопис від 1734 до 1776 р. Тим часом у передмові написав Рубан, що літописи вели генеральні писарі при гетьманах, починаючи від Богдана Хмельницького, до Данила Апостола, й Рубан отримав їх від Юрія Кониського.

Про роль Безбородька у виданні „Короткого літопису України” в 1777 р. довідуємося дещо з листів майбутнього канцлера до батька.

Приїхавши до Петербурга наприкінці 1775 р., Безбородько просив батька в серпні 1776 р. прислати йому рукописів по історії України, бо „ці всі книги тут тим потрібніші, що є люде, котрі задумали видати українську історію”. Коли вийшла книга, послав син примірник її батькові з листом, з якого виходить, що Безбородько заохотив Рубана не одними радами, але й тим, що взяв під увагу останні часи й подав йому найвірогідніші вістки. Жалував, що Рубан поспішився з друкуванням і перепустив у початкових листах багато помилок. Одначе по теперішнім виданні наступить видання повної української історії з поправленням усіх помилок. „Вправляючися у вільнім від інших праць часі цим приємним для мене трудом, — писав син до батька, — я благословлю ваші ласкаві старання в моїй молодості, щоб привести мене в докладне й подрібне пізнання положення землі, де я родився, і всіх подій, які в ній відбулися. Велике й повне буде моє вдовolenня, коли я зроблю поступ у цім будучім труді”. Одначе швидка блискуча кар’єра Безбородька відтягнула його від праці над рідною історією.

Василь Рубан. Що торкається видавця „Короткого літопису України” Василя Рубана (1739-1795), він учився в Київській і Мос-

ковській слов’янолатинській академії. Знав грецьку, латинську, німецьку, французьку й турецьку мови.

По скінченні університетського курсу служив у колегії закордонних справ перекладачем турецької мови й був на Запоріжжі коло Микитиноного Перевозу для видавання паспортів. Це місце покинув 1763 р. Ще як студент університету почав працювати для московської літератури. Від перекладів перейшов до модних тоді од, а звісність здобув собі похвальними віршовими надписами. Про його вірші дотепно написав один із його сучасників, що не буде столярем той, хто тільки рубає (Рубан) дрова, й не буде поетом той, хто розрубє російські слова на вірші й кінчить римами. Хто рубає, хто клеїть, хто струже й хто січе, кожний із них має різні імена. Чому тільки на полі літератури може рубач називатися поетом і думає, що, нарубавши віршів, стане славним на віки.

Рубан написав багато віршів, та всі вони безвартісні. Видавав і низку журналів, між іншим, і сатиричних, але заслуга Рубана в тім, що зайнявся виданням матеріалів для східнослов’янської історії й географії. Короткі географічні відомості про Україну видав Рубан 1772 р. й другий раз – 1777 р., коли виданням „Короткого літопису України” доказав бодай невеличкий зв’язок зо своєю батьківщиною. В 1778 р. видав Рубан „Подорож до святих місць в Європі, Азії й Африці” Василя Григоровича-Барського.

Петро Симоновський. З інших речей, що стояли на межі літописного оповідання та критичної історії, треба згадати „Короткий опис про козацький український народ і про його воєнні справи”, зібраний з різних чужих історій, німецької – Бішинга, латинської – Безольда, французької – Шевале... бунчукового товариша Петра Симоновського. Був вихованцем Київської академії, пізніше вчився у Варшаві, де й сам учителював, і, подорожуючи за кордоном із дітьми українського генерального підскарбія Василя Гудовича, слухав університетських викладів у Кенігсбергу, Галле, Липську й інших містах, був і в Парижі. Свій твір, один із замітніших по історії України, довів до вибору гетьмана Розумовського. Хоч умер 1809 р., не продовжував своєї праці, бо не подобався йому новий лад на Україні.

Олександр Рігельман. З праць чужинців, що, буваючи на Україні, зацікавилися її минулим і сучасним життям та лишили писемні

сліди свого зацікавлення, вибивається автор історії донських козаків – інженер-генерал-майор Олександр Рігельман, німець із походження, котрий жив довший час на Україні, одружився з українкою й, полюбивши свою нову батьківщину, написав 1778 р. „Українську історію, або Оповідання про козаків” у двох частинах. Перероблена й доповнена Рігельманова „Історія” зросла до чотирьох томів і була готова 1786 р. п. н. „Літописне оповідання про Україну та її народ і козаків узагалі, відколи та з якого народу мають вони своє походження та з якого приводу мешкають сьогодні на своїх місцях”. До історії додані 27 малюнків українців різних станів і дві карти українських земель. Умер 1789 р. в 69 р. життя; його поховано в Андріївці коло Чернігова.

6. „Історія Русів”

Вплив пам’яток старого історичного письменства в 30 рр. XIX в. „Короткому літописові України”, який видав Рубан 1777 р., судилося ще в 30 рр. XIX в. полишити свій вплив у нашій письменстві. З ініціативи Ізмаїла Срезневського засновано в Харкові гурток для збирання етнографічного й історичного матеріалу. Тоді дехто підробив літопис із 1777 р. на лад козацького епосу й таким робом повстав підроблений козацький епос. Ще більший вплив прийшлося відограти в тих часах, і в літературі, й історичній науці, й політичній думці, словом, у зрості української національної свідомости, творові другої половини XVIII в. – „Історії Русів”, що обіймає історію України до скасування гетьманства, докладніше – до 1769 р., сплітаючи її з історичних фактів і вдумок.

Слідами істориків XVIII в. Ідучи слідами істориків XVIII в., автор „Історії Русів” виводив слов’ян від їх родоначальника Славена, назву Русі – від русявого волосся і т. д. Оповідуючи про розширення слов’ян, автор покликався на історію Нестора Печерського та його наступників і попередників, „котрі писали ту історію й котрі всі були академіками або членами тієї вищої школи, котру заснував серед слов’ян у місті Києві грецький філософ Кирило швидко по заведенні християнської релігії. А взята вона з святих біблійних книг із давньої великої бібліотеки, зібраної в Києві, що загинула в часі нападу вар-

варів і руїни, яку вони спричинили; від того й самі школи крилися в одних монастирях і підземних помешканнях аж до днів українського виборного князя або гетьмана Сагайдачного й київського митрополита Петра Могили, що відновили давню київську академію”.

Провідна ідея „Історії Русів”. Автор зазначив виразно, кого розумів під русами. Це українці, щонайбільше – в додатку з білорусами, а їх земля – це окремих незалежний край, що жив своїм вповні самостійним життям, хоч і підпадав під литовський, польський чи московський вплив. Державність України, а бодай її автономність – це провідна ідея, яка червоною ниткою переходить через усю „Історію Русів”. З Литвою український народ „з’єднався як вільний і свободний, а цілком не як завойований”. Литовському Князівству віддала Україна „великі й важні прислуги, ведучи за нього війни з багатьома неприятельськими народами”. А коли Литва злучилася з Польщею, „то й Україна, під давньою назвою Русі, з’єдналася тоді разом із Литвою в Польське Королівство на трактатах і умовах, що служили рівномірно всім трьом народам”, а головна їх засада була: „Приймаємо та з’єдиняємо як рівних із рівними й вільних із вільними”. Ідею автора „Історії Русів” вичитуємо також із листа гетьмана Наливайка до короля Жигмонта Третього:

„Український народ був у злуці наперед із Литовським Князівством, потім і з Польським Королівством, не був ніколи ними завойованим і не був їх невольником, але як союзний і одноплемінний, що вийшов із того самого слов’янського, або сарматського, коріння, добровільно з’єднався на однакових і рівних з ними правах і привілеях, урочисто затверджених умовами й пактами”. Український народ „азначив себе в потребах і спільних пільгах з’єдиненої нації всесвітньою поміччю й союзною та братерською однодушністю, а українське військо прославило Польщу й здивувало увесь світ своїми хоробрими подвигами у війнах та в обороні й розширенні польської держави”.

Засада зрівняння з поляками пробивається із оповідання про Казимира Великого й з оповідання про реформи Баторія.

Воєнні заслуги українського народу для Польщі. Дуже яскраво підкреслені в „Історії Русів” воєнні заслуги українського народу, головню воєнна слава Запорозжя виступає тут опукло. Автор велів варшавському представникові Швеції звернути увагу польського ко-

роля й сенату іменем шведського короля Густава Адольфа на обопільну користь із хоробрости українських військ, що творили центр польської армії, на їх безприкладний послух начальству та зношення всяких воєнних невигод і тягарів.

Це все „завжди його (короля) дивувало й захоплювало як самовидця тих їх подвигів, і тому він, завдячуючи їм багато, ніколи не може спокійно дивитися, як цьому війську й народові, що його видав, робляться нелюдські насильства й варварство наслідком сваволі розпусних поляків, що дуже погано слухають своїх урядів і довели сливе до анархії”.

Автор підкреслює, що в своїх умовах і присягах були поляки завжди хиткими й віроломними. За кривди українського народу велів автор вставитися перед сенатом і польським урядом Володиславові Четвертому:

„Всяка насильна й деспотична управа, як тепер наша (польська) на Україні, ніколи не була тривала й довгочасна, але як щось вимушене й нескріплене взаємними інтересами та згодою завжди вона валилася й падала з тріском. А що український народ із своїми містами, оселями й землями з’єднався з Польщею добровільно на однакових і рівних правах і привілеях із нею, цього не можемо нічим збити, бо це стверджене урочистими умовами й пактами, що зберігаються в привілеях і архівах. А коли на причину того, щоб це збити, подають народні повстання, то справедливість вимагає протиставити їм і їх переслідування, які ламали народні права та свободи”.

Козаки – не тільки хоробрі воїни, але й відзначаються неабиякою гуманністю. Польський король бачив у них благородних вояків і великодушних християн; козаки, що про них говорено йому завжди як про грубіянів і варварів, показалися в його очах чемнішими й більше великодушними від тих, котрі славилися своєю едукацією.

Обов’язок супроти батьківщини. Для вияснення ідей, якими кермувався автор „Історії Русів” при писанні її, дуже важна промова, яку вложив автор в уста Богдана Хмельницького по його перших побідах над поляками, до представників реєстрових козаків:

Подумайте, браття та приятелі, подумайте й розважте, проти кого ви узброїлися й за кого хочете вести з нами бій та кров свою й нашу надурно проливати? Я й товариство, що оточує мене, ваші

єдинокровні та єдиновірні брати; наші інтереси й користі однакові з вашими користями й потребами. Ми підняли зброю не для якоїсь користі або пустої слави, а виключно в обороні нашої батьківщини, нашого життя й життя наших дітей, а так само й ваших! Всі народи, що живуть у всесвіті, завжди боронили й вічно боронитимуть свого існування, свободи та власности, й навіть такі створіння, які плазують по землі, як звірі, худоба та птиці, боронять свої становища, свої гнізда та свої діти до останніх сил; і природа, як задумав Творець усіх і Господь, дала різні оруддя для цього в самих їх членах. Як же нам, браття, бути нечулими й волочити тяжкі кайдани неволі в дрімоті й соромнім невірності, до того ще на власній своїй землі? Поляки, що узброїли вас на нас, – це спільні й непримиренні наші вороги; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови й нашого віроісповідання; зостається при нас одно життя, але й воно без надії для нас самих нестерпне; а втім, що й за таке життя, коли воно повне журб, страхів та постійної розпуки? Наші предки, всьому світові відомі слов’яни, або савромати й руси, єднаючися з литовцями й поляками добровільно та для спільної оборони від чужих народів, прийшли до них із своєю власною прирощеною землею, зо своїми містами й оселями й навіть своїми законами та з усім, що потрібне до життя. Поляки не давали нічого їм і нам ні на один гріш, а заслуги наші й наших предків, висвідчені полякам в обороні й в поширенні їх Королівства, відомі всій Європі й Азії; та й самі поляки очевидно доказують це своїми хроніками. Але за нашу кров, яку ми пролили за них, і за те, що на побойовищах упали тисячі й тьма-тьмуща наших вояків, винагороджують нас поляки одною погордою, насиллям і деспотизмом усяких родів. І коли ви, наші брати та приятелі, не бачите свого пониження з боку поляків і не чуєте згідних титулів, які вони вам надавали, себто титулів хлопа та схизматика, то згадайте бодай недавні жертви ваших предків і вашої братії, виданих хитрощами та зрадою й замучених поляками найбільше нечуваним варварським способом... й ці мученики, що не повинно потерпіли, кличуть до вас із своїх гробів, вимагаючи помсти за їх кров, і закликають вас до оборони самих себе та своєї батьківщини.

А коли ця промова переконала реєстрових козаків і сумнів викликали у них тільки їх присяги, почули вони від Хмельницького такі слова:

Вимушені присяги не важні, й Бог, що все бачить, відверне їх на голову того, хто вимусив їх і надурно кликав його ім'я. Закони Божі, природні й горожанські завжди касують такі присяги; і ви вільні від них; а більше від усіх присяг ви маєте обов'язок супроти своєї батьківщини, самою природою, й супроти святої віри, її символів, які ви визнаєте. За це повоюйте й за них стійте; а більше від цих жертв ніщо від вас не вимагається.

Центральна постать – Богдан Хмельницький. Подібні думки розсіяні й у Білоцерківським універсалі Богдана Хмельницького, й у його листі до польського короля. Взагалі Богдан Хмельницький – це центральна постать усієї „Історії Русів”. Коли історія України передтатарської доби займає всього кілька сторінок, Хмельниччина – шість аркушів, понад два рази більше, ніж історія України післятатарської доби до Хмельниччини. В Переяславській унії підкреслив автор передовсім ствердження присягою з царського боку, що ніколи не буде зламана умова. Цар Олексій запропонував Хмельницькому з'єднатися, а зо свого боку підписав за себе й за своїх наступників старі українські й козацькі права. На переяславській статті Хмельницького покликується автор із десять разів.

Про Хмельницького говорить автор, що він „як одинокий син у свого батька отримав виховання у Варшаві просто з батьківською дбайливістю й великим коштом. Всі тодішні ступні виборних наук перейшов він під проводом найкращих учителів, придбаних щедрістю. Природжений дотеп і хист усправедливили старання батька й учителів. Окрім інших відомостей, знав передовсім найперші європейські мови, а головно латинську та грецьку, за що надзвичайно любили його й шанували римське духовенство й польські вельможі, а навіть король Жигмонт знав його особисто й завжди відзначав його між ровесниками”.

Наприкінці оповідання про Хмельниччину подана характеристика Хмельницького, тримана в загальниках.

Богдан Хмельницький названий досконалим політиком у національних справах, сміливим і відважним полководцем на війні, а в іншому місці – великим політиком, великим полководцем і гідним подиву вояком. Гідний такого батька й заповіт для сина Юрка, що йому заповів усе життя служити вірно й щиро батьківщині, берегти її як

зіниці ока та пролити за неї всю кров, якщо вона буде їй корисна та спасенна.

Нужда й закон ламає – в обороні батьківщини. І в дальшому оповіданні української історії пригадав не раз автор, що український народ „з'єднався з Росією з своєї доброї волі й виключно задля одновірства”. Тим часом в унії з Московщиною втратив український народ свою волю до решти:

„Та яку має він тепер вільність і свободу? – питав гетьман Дорошенко листовно Брюховецького. – Дійсно жодної, а одну зловну химеру! Щорічні їх труди та все, придбане їх потом, відбирають у них воеводи й комісари; суд же й розправа в їх руках. І що зостається для нещасливого народу? Одна бідність, смуток і стогін! Ви зо своїми старшинами збагачені в Москві тільки жінками, але й то – за їх віно платить народ; і ти дуже подібний до такого пастуха, який тримає корову за роги, а інші доють її. Коли вже нема в тебе своєї сили й відваги, можна її пошукати й десь ізбоку, й коли нема в християнстві правди, можна попробувати її в іновірців. А це дуже справедлива річ, що коли людина топиться, то хапає і за бритву; й це не гріх і не дурнота, але скрайність, вимушена неминучою потребою. Я готов усе віддати на користь народу, навіть і саме своє життя; але нестерпна в мене й думка про те, щоб лишити його в тяжкій неволі”. В таких разях, „коли б і чорт помагав людям в їх скрайній потребі, то не можна цим гордувати, бо, кажуть люди, нужда й закон ламає”.

Порив Мазепи в „Історії Русів”. Про Мазепу та його порив вибороти волю для України не заговорив автор своїми словами, але свої думки вложив у прокламацію Мазепи з приводу шведсько-російської війни.

Прокламація підносила, що Україна опинилася при двох безоднях, які готові пожерти її, коли не вибере шляху й ним не обійде їх. „Два монархи приблизили театр війни до меж України, обидва подібні до найстрашніших деспотів, яких коли видала вся Азія й Африка, й тому побіджений із них зруйнує також собою свою державу. Жереб їх держав вирішиться в нашій батьківщині, тому й треба нам подумати про самих себе. Як побідить російського царя шведський король, що завжди відносить побіди й що перед ним дрижить Європа, українці дістануться в польську неволю, і вже тут нема й не буде місця для умов

про наші права та привілеї, що більше, навіть давні умови й трактати самі собою знівечаться, бо нас, зовсім природно, уважатимуть завойованими або покореними зброєю, послідовно ми будемо неславними рабами й наша дальша доля буде гірша від попередньої, якої зазнали наші предки від поляків із таким великим болем, що й сам спогад про неї в страх приводить”. А коли допустити російського царя стати побідником, великі нещастя грозять із його боку, бо він поневолить не тільки волю й народний маєток, але й навіть життя. „Й так лишається для нас, браття, з очевидних лих, які грозять нам, вибрати менше, щоб наше потомство, вкинене в рабство нашою неславою, не скаржилося на нас і нас не проклинало”. Дораджуючи нейтральність супроти воюючих сторін, запевнював Мазепа, що „при будучім загальнім мирі всіх воюючих держав задумано поставити наш край в таке становище між державами, в яким він находився перед польським пануванням, при своїх прирощених князях і при всіх давніх правах і привілеях, що означають вільну націю. Поруку за це взяли на себе найперші держави в Європі: Франція й Німеччина; й ця остання сильно напірала на таке наше положення ще в дні гетьмана Зиновія Хмельницького, за цісаря Фердинанда III, однак воно не здійснилося з причини міжусобиці й необдуманости наших предків”. Що не сталося колись, це зробити допоможуть тепер наші приятелі, союзники й добродії шведи, „що їх неначе Бог зіслав, щоб визволити нас із рабства, погорди та повернути до першого ступня свободи й самодержавства. Відомо-бо, що передше були ми те, що тепер московці: уряд, першенство й сама назва Русі від нас до них перейшли. Та ми тепер у них, як „притча во язицях!” А втім, теперішня умова зо Швецією — це тільки продовження попередніх, бо ж і що це за народ, коли він не продумує над своєю користю й не відвертає від себе очевидної небезпеки? Такий народ своєю неславою дійсно подібний до нечулих сотворінь, якими погорджують усі народи”.

Доповнення думок прокламації Мазепа маємо в прокламації Карла XII.

Він зазначував, що входив „у Козацьку землю не на те, щоб її завоювати або покористуватися скарбами й пожитками тутешніх мешканців, але тільки на те, щоб повернути їх права й давні свободи”. Йому відомо, що московський цар — це непримиренний ворог усіх народів на світі, що він хоче всіх покорити під своє ярмо, що

він також із козаків зробив рабів, покасувавши всі права та свободи, затвержені вчистими умовами й трактатами, забувши при тім без сорому навіть на вдячність, яку всі народи уважають за святість. До такої вдячності зобов'язана „козакам й українському народові Московія, доведена своїми міжусобицями, самозванцями й поляками до нікчемности й сливе до неіснування”. „Відомо-бо всьому світові, що український народ із своїми козаками був зразу самодержавним народом, себто залежним від самого себе, під управою своїх князів або самодержців, потім з'єднався з Литвою й Польщею, щоб із ними ставити опір татарам, котрих зруйнували, однак після того, через насилля й лютування поляків, визволившись від них своєю власною силою й хоробрістю, з'єднався з Московією добровільно й тільки наслідком єдиновірства та, зробивши її такою, якою вона є тепер, терпить сьогодні від неї безсумлінні й безсоромні топтання та злоби”. Рятунком із такого положення має бути створення з України від нікого незалежної держави.

Наслідки полтавської катастрофи в „Історії Русів”. Полтавська катастрофа перекреслила плани великого гетьмана. Дуже тяжко відчула Україна наслідки полтавської катастрофи.

Злим духом України за часів царя Петра I змалював автор Меншикова. Яким суворим змалював його автор, свідчать ті місця, де до кар звичайного ремесла Меншикова зачисляв колесування, четвертування й садження на кіл, а до найлегших, що уважалося за забавку, належало вішання й відтинання голови. Признання до вини вимушувало тортурами. Меншиков умів видумувати щораз то нові роди мук, страшні для самої уяви. Про лебединські кари мазепинців висловився автор, що „коли в людстві славиться той за великодушність, хто погорджує страхами й небезпеками, то вже нема титулів для тих, котрі були оруддями й учасниками лебединських тиранств і звірських лютоостей, страшних для самої людської уяви...” й коли за „всяку кров, яка проливається на землі, буде кара від цього роду”, „то яка кара має бути за кров українського народу, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні й пролиту великими потоками за те тільки, що він шукав волі або кращого життя на своїй власній землі й мав про це задуми, властиві всьому людству?”

Та мало було Московщині нелюдських кар на всіх, кого підозрювали в участі й симпатіях до високих задумів найбільшого по Хмельницьким гетьмана України – Мазепи. В 1772 р. заведено Малоросійську Колегію, а указ про неї назвав автор „Історії Русів” громовим ударом на Україну.

Полуботок як оборонець українських прав в „Історії Русів”. Оборонцеві давніх українських прав і привілеїв Павлові Полуботкові звелів автор виголосити довгу й гостру промову перед царем Петром.

У промові піднесено, що наша вина — це тільки наш святий обов’язок, який шанується у всіх народів. Просячи милосердя для нашої батьківщини, несправедливо переслідуваної й без жалощів руйнованої, та повернення прав і привілеїв, „затверджених урочистими умовами”, Полуботок підкреслював, що наш народ скріпив і збільшив російське царство своєю добровільною злукою в такому часі, коли в нім іще все було молоде й виходило з хаосу сумних часів і сливе з самої нікчемности. Та за свої заслуги осягли українці одну погорду та злосливість, а замість вдяки й винагороди попали в найганебніше рабство, змушені платити соромні й нестерпні податки, копати лінії й рови, осушувати непрохідні болота, при чім тисячі наших упали трупами від тяжкості, голоду та клімату. А на Україні „панують над нами московські урядники, що не знають наших прав і обичаїв, сливе неграмотні, знають тільки одно те, що вони мають власть робити нам усе, не торкаючися одних душ наших”. Промова кінчиться ось як: „Я знаю, що нас ждуть кайдани й понурий арешт, де заморять нас голодом і утиском, по московському обичаю; та поки я ще живий, говорю тобі правду, царю, що ти напевне даси відповідь перед царем усіх царів, всемогучим Богом, за погибель нашу та всього народу”.

Автор „Історії Русів” записав із традиції переказ про смерть Полуботка.

Передчуваючи свій кінець, просив Полуботок тюремних надзорців закликати священика, а вони дали знати про це й цареві. І прийшов цар до Полуботка просити вибачення, й почув такі слова: „Я ніколи не ворогував із тобою й не ворогую і з цим умираю як християнин. Вірю без сумніву, що за невинне страждання моє і моїх ближніх судитиме нас наш спільний і нелицемірний Суддя, всемогучий Бог, і як тільки станемо обидва перед ним, там розсудяться Петро з Павлом”.

Москалі в „Історії Русів”. У додатку до того, що сказано в промові про московських урядників на Україні, варто зазначити, що автор „Історії Русів” не був високої думки про москалів. Напр., у промову татарського хана, що осудив Переяславську унію Хмельницького, вложені такі непохвальні слова про Московщину: „Всі ранги й народ сливе неграмотні та великим числом різних вір і дивних молитв подібні до поганства, а дикістю перевищують дикунів; незважаючи на темноту й грубіянство, відзначаються вони зарозумілістю”. Таких місць про грубість москалів є більше.

Промова Гудовича. Нарешті, провідна ідея „Історії Русів” підкреслена також у промові Гудовича, що входив у склад української делегації з приводу гостини цариці Єлисавети в Києві.

Тут підніс він, що хоч українці були свободні, але, відбившись від Польщі, вибрали Росію перед іншими народами, що закликували їх у свою протекцію, а вибрали її одну з огляду на ту саму віру й на походження з того самого племені.

План переведення провідної ідеї. Що торкається польських і московських часів, перевів автор свою провідну ідею так, що розложив одну й другу добу на дві частини: по спокійних часах польської політичної унії настали важкі часи релігійного та класового гніту, а по героїчним і успішним піднятті українських народних мас за Богдана Хмельницького прийшов час понурої Руїни й безпросвітні часи вільного касування всяких українських автономних установ із боку Московщини. З такої будови ясний висновок, що з московської неволі треба б Україні визволитися таким самим шляхом, як вона визволилася з польської неволі. Нема сумніву, що таємна політична місія представника української шляхти гр. Василя Капніста з 1791 р. до пруського міністра Герцберга з проською про поміч, бо його земляки впали вже в останню розпуку наслідком „тиранії російського уряду та князя Потьомкіна”, й подібні заходи українських висланців у французького уряду зродилися на такому самім ідейнім ґрунті, що й „Історія Русів”. Що більше, зазначений розклад світла й тіней в українській історії польських і московських часів аж манить пояснити цю політичну й релігійну польсько-українську ідилію за старих часів, головню за реформатора козаччини Степана Баторія, свідомим прикрашенням не такої-то ідилічної історичної правди. При таких

плані автора вийшла в „Історії Русів” тим понурішою церковна унія, що буцімто зробила кінець польсько-українській ідилії, якої ніколи не було. В зв’язку з унією підніс автор питання спольщення української шляхти, яке автор рішуче осудив, видвигаючи в тих часах народ як виключний і верховний чинник історії України.

Патріотизм і гуманізм автора. Словом, впродовж усієї „Історії Русів” видно в автора гарячу любов до України, сум із приводу її страждань, радість із найменшого її успіху. Різкі малюнки сцен насильств при переводженні релігійної унії, здавлювання козацьких повстань, невинності польського гніту перед Хмельниччиною і кари мазепинців не тільки свідчать про гарячий патріотизм автора, але дають свідоцтво його гуманності й викликають спочування кожного, хто не перестав бути людиною. Автор – ворог усякого насилля, усякого гніту громадянства з боку влади, зокрема вояцької самоволі, все одно, чи московської, чи турецької, чи й своєї, напр., гетьманської гвардії Мазепи. Історичний світогляд автора раціоналістичний. Також у нього скрізь проведена різниця між державою й народністю, тому й писав скрізь про національні інтереси, національні документи, клейноди, герб або архів.

Мистецький бік „Історії Русів”. Та вкупі з тим автор і мистець виступають у малюнку й оповіданні, як це вірно зауважив уже Пушкін. На талановитого письменника вказують описи битв, головно з часу Хмельниччини, сцени кар Остряниці та його товаришів і зображення гніту польського режиму – скрізь тут потрапив автор спинити увагу читача на кількох яскравих подробицях і відповідним підкресленням вбити в тямку читача всю характеристику. Свій виклад оживив автор тут моралізуючою думкою, там якимсь порівнянням, то гумористичним анекдотом про цигана, що бив свою матір, аби жінка його боялася, то традиційними оповідками, як: женитися не страшно, а страшно єднать попа; або: москалики-соколики, поїли наші волики, а коли вернетесь здорові, поїсте й останні корови й т. ін.

Не раз прагматичний виклад історичних подій розірваний окремими епізодами, напр., про саранчу й морову заразу. Це – налеті Літопису Самовидця, яким користувався автор, як і Літописом Граб’янки, польськими хроніками й пізнішими джерелами. Критично провіряючи дані „Історії Русів” на підставі урядових документів,

поодинокі дослідники стверджували не раз, що в іншій світлі змалював автор „Історії Русів” низку подій, як урядові документи; це ствердження доказує зайвий раз, що маємо тут діло з літературним твором, все одно, яку йому дадуть назву: політичного памфлету чи яку іншу. Жаль тільки, що свій твір написав автор російською книжною мовою з другої половини XVIII в. з великою силою українізмів у висловах і чисто українських слів. Надзвичайна популярність і роль, яку судилося відограти „Історії Русів” у розвитку української національної свідомості й історії української літератури, належить уже до нової доби української літератури. Будучи твором пера високоталановитої людини й гарячого патріота, викликає „Історія Русів” глибоке враження на читача – це також ознака літературного боку твору, а не історично-наукового.

Передмова до „Історії Русів”. Погляд на цілість історії України, причини написання „Історії Русів” і зачіпні дані для вислідження її автора подає передмова до „Історії Русів”.

Тут ствердив її автор, що передтатарська доба – це історія України, а після татарського погрому промовчується історія України в російській історії. Хоч істориків і літописців із того часу було на Україні досить багато, „але що цей край, неначе сотворений або засуджений для руїн, наслідком частих нападів чужих народів, а ще частіше – набігів і воєн сусідніх народів і, нарешті, безупинних міжусобиць і баталій перетерпів спустошення всіх родів, знищення та всеспалення й, так сказати б, окривавлений і напоєний людською кров’ю й покритий попелом, то чи можна було в такій нещасливій землі що-небудь зберегти ціле? І з цієї причини взята ця „Історія” з білоруських літописів і записок яко з одноплемінного сусіднього краю, далекого від українських руїн.

Відомий із учености і вельможности депутат української шляхти пан Полетика, вибираючися з обов’язку депутатства до тієї великої царської Комісії для уложення проекту нового уставу, мав пекучу потребу відшукати рідну історію. Він удавався в цій справі до свого первісного вчителя, білоруського єпископа Юрія Кониського, що був природженим українцем і довгі літа префектом і ректором Київської Академії. І саме цей архиєрей подав пану Полетиці літопис, або цю „Історію”, запевняючи по-архипастирськи, що його вели від давніх літ у катедральнім Могилівським монастирі вправні люди, котрі за

потрібними вістками зносилися з ученими мужами Київської Академії й різних визначніших українських монастирів, а головню тих, у котрих проживав черцем Юрій Хмельницький, що був перед тим українським гетьманом і лишив у них багато записок і папери свого батька, гетьмана Зиновія Хмельницького, й самі денники вікопомних справ і національних ділань, і що при тім ця „Історія” наново переглянена й поправлена.

Порівнявши її з багатьма іншими українськими літописами й побачивши, що вона краща від них, тримався все її пан Полетика в інформаціях і писаннях для Комісії. І так ця „Історія”, перейшовши стільки високих голів, здається, повинна бути вірогідною. Хіба воєнні дії покажуться, може, декому сумнівними з причини своєї численности. Та, беручи під увагу положення цього краю між народами, сливе непримиренними, думаючи на підставі часів і обставин, серед яких цей народ був сливе завжди в огні та плавав у крові, треба зробити висновок, що вся вправа й ремесло цього народу містилися у війні й убивствах. Одна Польща доказує все теє. Тільки тоді була вона могутня і страшна, коли мала в себе українські війська, а як тільки їх позбулася, зараз почала упадати, а наслідки цього відомі.

Польські й литовські історики, яких справедливо підозрівано в байках і самохвальбі, описуючи дії українського народу, неначе б він був у підданстві в поляків, затемнювали всіма способами великі їх подвиги, підняті в користь спільної батьківщини своєї й польської. Скривали навіть самі ухвали та привілеї їх у цій батьківщині, зближаючи по можності цей народ до рабського положення й нікчемности. А коли дійшло їх оповідання до часів переслідування й польських тиранств супроти українського народу з приводу видуманої ними унії, а тим більше як дійшло до визволення цього народу з польського ярма своєю власною відвагою й сливе безприкладною хоробрістю, то тут виригнули ті письменники всі свої огуди й неправди та наклепи всіх родів на цей народ і на їх полководців і начальників, називаючи їх зрадливим і ворохообним хлопством, що з сваволі й бешкету підіймало ворохообні й замішання. Та діла українських гетьманів — Косинського, Наливайка, Остряниці й, нарешті, великі діла Хмельницького, — їх кореспонденції й декларації доказують щось дуже противне цьому, й кожна людина, що здорово думає, побачить у них безсумнівну правду й благородні та справедливі подвиги; побачить при тім і признає розумний, що всяке сотворіння має право боронити свого існування, влас-

ности та свободи й що для цього дала йому сама природа або Творець свої дотичні оруддя або спосіб”. Зазначивши, що про хоробрість українського народу писали грецькі, римські й інші чужі історії, питає автор передмови: „І чи міг такий народ, що пожив дещо в злуці з поляками й литовцями сливе у вічних війнах за свою батьківщину, втратити свою прирождену хоробрість, яка потім показала себе досить, нарешті, й над самими поляками й литовцями?”

Григорій Полетика. Передмова до „Історії Русів” ставить її в дуже близький зв’язок із Григорієм Полетикою.

Він походив із Роменського повіту на Полтавщині, а його предки переселилися на Лівобіччя в половині XVII в. Батько Андрій був бунчуковим товаришем. Григорій вродився 1725 р. та вчився в Київській Академії. В 1746 р. вступив до Академії Наук у характері перекладача, а по двох роках — у такім самім характері — в Св. Синод, де зоставався до 1764 р., коли став головним інспектором морського шляхетського кадетського корпусу. В часі останньої служби згоріла в цілості 1771 р. його багата бібліотека; на дуже гарний відпис Несторового літопису з цієї бібліотеки покликається багато разів Шлецер. Втрата бібліотеки відбилася на його здоров’ї. З причини хвороби він звільнився з посади 1773 р. й до своєї смерти в 1784 р. не обіймав уже ніякої урядової посади, живучи в Юдинові в Стародубщині.

Коли служив у Синоді, написав дуже замітну на свій час з огляду на докладні відомості про Петра Могилу розвідку про початок, відновлення й поширення науки та шкіл на Русі; вона не вийшла друком у свій час тому, що цьому спротивився Ломоносов, бо Полетика не знаходив у давній добі стільки шкіл на східнослов’янських землях, скільки треба б було, на думку Ломоносова. Перекладав, між іншим, із Епіктета й Ксенофонта на сучасну московську літературну мову. З 1763 р. походить його словник на шістьох мовах: московській, грецькій, латинській, французькій, німецькій і англійській.

Таким робом Григорій Полетика належав до великого числа українців-авторів і перекладачів московських книжок, надрукованих у другій половині XVIII в.; мало що або й нічого не знаємо про інших діячів цього типу, напр., про Богаєвського, Галенковського, Гамалію, Дарагана, Якова Козельського, Івана Лашкевича, Василя Лобисевича,

Лукашевича, Льва Максимовича, Марковича, Огієвського, Парпуру й багатьох інших.

Полетика як депутат шляхти Лубенського повіту. Служачи на Московщині, не поривав зв'язків із Україною. На це маємо доказ у тім, що в 1767 р. шляхта Лубенського повіту вибрала його своїм депутатом до Комісії для уложення проєкту нової устави. На цім становищі виявив себе Григорій Полетика гарячим оборонцем української автономії, стараючися усправедливити свої думки з історичної точки погляду. Останній обставині завдячуємо кілька його рукописних записок. Одна з них має назву „Історична відомість про те, на якій основі була Україна під Польською Республікою та на яких умовах піддалася російським царям, і патріотичне розумування про те, як можна би її сьогодні уладити, щоб вона могла бути корисна для Російської держави без зламання прав і вольностей”. За зразок узяв тут польський лад із шляхетством на першій плані. Вже самим наголовком замітна його „Записка”, що Україна не завойована, а приєдналася добровільно до Росії. В іншій „Записці”, як була поділена Україна в часі польського панування та про спосіб її управи, проводив Полетика ту саму думку, що ввійшла в основу великого збірника прав і привілеїв української шляхти, який предложив Полетика Комісії в обороні незалежності й автономності України. Боронив одної та другої й домагався потвердження українській шляхті тих прав і привілеїв, котрі підтверджено їй – „за часу, коли Україна була під Польщею”, й відповідаючи депутатові Дмитрові Наталіну й висловлюючи свою думку в 1768 р. на Комісії про проєкт шляхетських прав. „Записки” Полетики придбали йому славу вченого.

Григорій Полетика як автор „Історії Русів”. Спільні мотиви в „Записках” Григорія Полетики й „Історії Русів” велять догадуватися про спільного їх автора – Григорія Полетику. Що автором „Історії Русів” був Григорій Полетика, про це здогадувався Іконніков уже в 1874 р., бо, коли Полетика міг розглядати історію й бути її компетентним суддею, міг і написати її або кермувати її написанням. Полетика саме мав велику силу українських джерел і був відомий як учена людина. Іменем Кониського заслонили тільки Полетика своє авторство. Сімнадцять літ пізніше розвинув ширше здогад про авторство Полетики заслужений дослідник нашого минулого Олександр

Лазаревський, надрукувавши уривки з родинного архіву Полетик. У часі свого побуту в Петербурзі успів Полетика зібрати бібліотеку з кількох тисяч книжок, „яка була одною з кращих бібліотек у Російській державі, а зокрема, що торкається збірки російських рукописних і друкваних книжок, то такої не було не тільки ні в одного з приватних людей, але й з державними російськими бібліотеками” могла бібліотека Полетики конкурувати на першенство з огляду на рідкість і давність своїх книг. І коли те книжне багатство впало жертвою огню, почав Полетика наново збирати книжки й рукописи, до самої смерти цікавлячися історією України. Ціль Полетикової бібліотеки роз'яснює лист сина Полетики Василя до гр. Румянцева. Тут стверджено, що зібрані з великим трудом і старанням батька й сина книги торкалися головню української історії, бо „її написання було його (Григорія), а нарешті зробилося моїм (Василя) предметом”. Історія, яку написав Григорій Полетика, – це „Історія Русів”, а передмову до неї написав його син Василь. Григорій Полетика був гарячим українським патріотом, як свідчать про це люди, що стояли близько нього й добре його знали. З серпня 1781 р. походить лист генерала Андрія Милорадовича, що старався охолодити патріотичний запал Григорія Полетики, звертаючи увагу на його рід, маєток і немолоді літа. Нарешті, вказав Лазаревський іще на одну важливу обставину, а саме на видумку щодо смерті гетьмана Многогрішного.

З історії відомо, що гетьмана Многогрішного арештувала 1672 р. у великий піст його старшина в Батурині „за зраду” й відвезла до Москви, звідки заслано його на Сибір. Тим часом в „Історії Русів” читаємо, що Многогрішний „умер від своїх ран і його поховано в Батурині з великими військовими й церковними почестями. Всі уряди й народ оплакували цього гідного їх начальника з чистосердешною журбою. При своїй великій скромності був він гарним полководцем у війську, визначним політиком і справедливим суддею в управі. По Зиновієві Хмельницькім йому одному можна приписати знамениті прикмети”.

Немає тут незнання історичного факту, а звичайна видумка, яку легко пояснити, коли автором „Історії Русів” був Григорій Полетика, тим, що одна з двох доньок Многогрішного вийшла заміж за одного з Полетик. „Історія Русів” появилася, на думку Лазаревського, коло 1770 р. слідом за обранням Григорія Полетики на депутата до Комі-

сії для нової устави. Написав її автор нашвидку, а події XVIII в. від переходу Мазепи на бік Карла XII писані на основі живої традиції, а може, й особистих відомостей автора. Остання вказівка Лазаревського заслуговує на увагу, бо дійсно, оповідання про гетьманство Розумовського й управу гр. Румянцева Україною таке живе й багате подробицями, що вказує на автора-очевидця. Відчуваючи неповноту й однобічність своєї праці, почав Полетика пильно збирати по архівах матеріали для історії України.

Два Якови Марковичі. Своїми статтями та промовами в Комісії й своїм збиранням матеріалів розбудив він серед українського громадянства живе зацікавлення українською старовиною. Одні, як Адріян Чеп, збирали матеріали для студій над українською старовиною, а інші здобули навіть потрібну книжну освіту для історичних дослідів. До останніх належав Яків Маркович (1776-1804), що залишив по собі невеличку книжечку п. н. „Записки про Україну, її мешканців і твори”, надруковану 1798 р. в Петербурзі, коли авторові було несповна 20 років. Незважаючи на невеликість книжки й молодий вік її автора, вона являє з себе науково-літературну роботу. Від Якова Марковича з кінця XVIII в. треба відрізнити Якова Марковича з початку XVIII в., учня Київської академії, на котрого звернув увагу Теофан Прокопович і порадив йому не покидати книжки також по виході з академії. Покинув по собі записки з рр. 1718-1768, що містять багато цікавих подробиць про той переходовий час української історії.

Микола Ханенко. Ровесником Якова Марковича був Микола Ханенко, старший канцелярист військової канцелярії. Вчився в Київській академії і як потомок запорожця з роду, що займав важні місця в козацькій війську, був за гетьмана Скоропадського старшим канцеляристом, разом із генеральною старшиною був у Петербурзі, потому був наказним полковником, брав участь у війнах і був передостаннім генеральним хорунжим. До 1722 р. відноситься його „Діярій”, або „Денник”, перерваний в тім році наслідком петербурзької кари на генеральну старшину за її оборону українського автономізму й ведений пізніше в 1727-1753 рр. Від травня 1725 до травня 1726 р. вів денник і син гетьмана Петро Апостол.

Василь Полетика. Григорієві Полетиці завдячує своє зацікавлення українською історією в першій мірі його син Василь (1765-1845).

Він учився у Віленському університеті та, крім „математичних, фізичних, моральних і словесних” наук, зазнався з латинською, французькою, німецькою й польською мовою. Дослужившись у війську ступня майора, осів на Україні в Роменському повіті, де й вибрано його два рази повітовим маршалом.

З часу його другого маршалкування, докладніше – з 1809 р., походить його „Записка про початок, походження й гідність української шляхти”. Ця „Записка” нагадує тоном і своїми висловами ті сторінки „Історії Русів”, де є мова про походження й історичні права української шляхти. Видавши її, думав Горленко на підставі тієї подібності, що автором „Історії Русів” був не батько Григорій, а син Василь Полетика. Свій здогад побудував, між іншим, на такому місці листу Василя Полетики до Чепи з 1809 р.:

А між моїми рукописами я вважаю кращими ті, які писав мій покійний батько. В них блищить скрізь розум ученої людини, говорить дух великодушного патріота. Від нього вчуся я любити людей і батьківщину й черпаю по більшій частині відомості, потрібні до їх оборони. Бажано та приємно мати в своїм батьку такого вчителя й наставника! Не можна б вибачити, коли б поховано в пилі його труди для батьківщини й земляків. Українці, вічна любов повинна вас із ним з'єдиняти! Він гідний ваших пам'ятників, а найкращий пам'ятник для нього буде тоді, коли ви почнете завжди носити його у вдячних ваших серцях.

Таке писав Василь Полетика, посилаючи Чепі свою вище згадану „Записку”. З огляду на те, що це вже стверджений факт, що син любив висловлятися навіть тими самими висловами, що батько, напр., про цінність спаленої бібліотеки Полетик, далеко простіше пояснити „Записку” сина використанням твору батька, бо й у зацитованих словах листу признається Василь, що від батька взяв по більшій частині відомості, потрібні для оборони своїх думок, очевидно, в „Записці”, яку рівночасно з листом переслав. Для Василя Полетики був батько вчителем і керманічем – очевидно, в „Історії Русів”, за яку, на думку сина, повинна вічна любов лишитися в серцях українців до його батька. Про себе ж писав Василь Полетика:

Скрізь стараюся я відшукувати відомості, що відносяться до української історії, але нахожу їх мало. Досі ми не маємо повних історій нашої батьківщини. Вірні й важніші сліди їх губляться, як запримічую, стільки ж сливе в нещасних спустошеннях, скільки й самих зенедбаннях. Автор цієї історії бачить ці перешкоди для себе й кидає своє перо... Мала здібність, слабі мої відомості й це відтягають мене від цього труду, скільки не думаю про справи.

Якою була участь Василя Полетики в теперішнім вигляді „Історії Русів”, чи не завдячує вона йому якого вигладження, досі не досліджено цього. З певністю можна твердити, що передмову написав Василь Полетика, бо вона написана по розборах Польщі, як цього можна здогадуватися з одного речення про наслідки української справи для існування Польської держави.

Ще деякі аргументи за авторством Григорія Полетики. На Григорія Полетику як автора „Історії Русів” указує до деякого ступня згадка в ній про великий пожар у Києві; той пожар знищив Печерський монастир і його бібліотеку, „багату великими тисячами рукописних книг і різних цінних манускриптів, написаних в різних мовах, а між ними багато й таких, які не були знані й тодішнім ученим, а зокрема всі записки й документи, що торкалися історії управи слов’янських племен і царств і їх законів і устроїв”. І кінчиться „Історія Русів” так, як міг скінчити її Григорій Полетика, а саме, що з початку 1769 р. почалася справжня війна з турками, „яка чим скінчиться, Бог знає”. Про якусь історію Григорія Полетики згадує й лист дуже близького його приятеля за життя й виконавця його тестаменту по смерті Кондоїді з жовтня 1781 р., де, між іншим, писав: „Про вашу історію без усякого винятку говоритиму всім в надії, що цей ваш труд викличе в кожного розсудного росіянина (?!) повне вдоволення й найвище признання для вас”. Очевидно, вдоволення та признання могла викликати річ, яка вже була відома Полетичиному приятелеві Кондоїді; з цього виходить, що лист із 1781 р. стверджує, що таку історію вже написав Григорій Полетика. Нарешті, за авторством Григорія Полетики промовляє в дечім і та обставина, що рукопис „Історії Русів” відкрито десь коло 1828 р. в шпаргалах бібліотеки села Гринєва Стародубського повіту, при судовім описі маєтку, який від попереднього власника села князя Лобанова-Ростовського, котрий дістав рукопис

як віно за жінкою, Безбородьківною з роду, перейшов до нового власника князя Голіцина. В Стародубщині в селі Юдимові жив Григорій Полетика по звільненні зі служби. Що торкається родини Безбородьків, у неї були також історичні інтереси; пригадати б доповнення, яке зложив Олександр Безбородько до українського літопису, що його видав Рубан; цікава річ, що в передмові до того літопису й до „Історії Русів” поручена Юрієві Кониському однакова роль, виходило б, що згадка за Юрія Кониського в передмові до „Історії Русів” – це вже наслідування відомого мотиву. На основі згадки за Юрія Кониського в передмові до „Історії Русів” приписувано „Історію Русів” довгий час Юрієві Кониському, однак сьогодні вже закинено цю думку, бо поміж творами Юрія Кониського нема „Історії Русів”, ні вона не відповідає характерові й напрямкові праць Юрія Кониського.

Історичний твір Худорби. „Історія Русів” не була єдиною щодо своїх тенденцій. З листа Де Бригена до Кіндрата Рилєєва довідуємося про існування ровесниці „Історії Русів” – досі не відкритого історичного твору Худорби. Він писав:

Я сподіваюся отримати таку історію, яку написав сучасник Кониського Худорба; вона невідома, бо тільки один примірник її існує в домі, в якому жив Худорба. Ця історія ціниться тут нарівні з „Історією” Кониського, ставиться їй у хибу тільки те, що вона написана дуже вільно та проти нашого (себто російського) уряду. Твори того роду, що „Історія Русів” і не відкрите досі писання Худорби, були відбиткою думок тієї української шляхти, від котрої явився в квітні 1791 р. Василь Капніст у пруського міністра Герцберга й питав його, чи можуть його земляки сподіватися помочі Пруссії, коли зроблять повстання проти Московщини. З подібною місією звертався український делегат також до французького уряду. Склад сучасних політичних обставин став на перешкоді реальним успіхам місії Капніста.

Хронологічна низка оригінальних наголовків

З огляду на те, що в тексті подаються наголовки в перекладі, наводяться оце й оригінальні наголовки в хронологічному порядку, щоб легше було їх мати під рукою в разі потреби:

„Кройника о разныхъ речахъ — тутъ найдешь, чего потреба” (1241-1621).

„Кройника, которая начинается отъ потопа первого міра и столпотворенія и раздѣленія языкъ и разсѣянія по всей вселеннѣй, и о разныхъ народахъ, таже и о початку славенского російского народу, и егда сѣде Кіевъ, и како крести благовѣрный князь Володымеръ Рускую землю, и о великомъ княженіи кіевскомъ, и о греческихъ царѣхъ. Списася сія кройника въ Малой Россіи въ монастырю святой живоначальной Троицы общежителномъ Густынскомъ Прилуцкомъ... року 1670, мѣсяца августа 2 дня”.

Теодосій Сафонович. „Хроника зъ лѣтописцовъ стародавнихъ, зъ святого Нестора печерского и иншихъ, также зъ хроникъ полскихъ о Русіи, отколь Русь почалася, и о первыхъ князехъ рускихъ и по нихъ дальшихъ наступаючихъ князехъ и о ихъ дѣлахъ, собранная працою іеромонаха... року отъ сотворенія свѣта 7180, а отъ Рождества Христова 1672”.

Інокентій Гізель. „Сгноґісь или краткое собраніе отъ различныхъ лѣтописцевъ о началѣ славяно-россійскаго народа и о первоначальныхъ князехъ богоспасаемого града Кіева”. Київ, 1674.

Пантелеймон Кохановський. „Обширный сінопись рускій”. 1682.

Леонтій Боболинський. „Лѣтописецъ си естъ кроника зъ розныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ, диалектомъ рускимъ естъ написана въ монастыру свято-троицкомъ Илинскомъ Чернѣговскомъ”. 1699.

Григорій Граб'янка. „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, зъ Поляки, за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648 отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной, зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу трудомъ... собранная и самобитнихъ старожиловъ свидѣльстви утвержденная”. 1710.

Самійло Величко. „Сказаніе о войнѣ козацкой зъ Поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившойся, а до дванадцяти лѣтъ у Поляковъ зъ иншими панствами провлекшойся, якою онъ Хмельницкій, при всесилной

помощи божественной, зъ Козаками и Татарами отъ тяжкого ига людского вибился и подъ високодержавное пресвѣтлѣйшого монархи російского Алексія Михайловича владѣніе доброволнѣ поддался”. 1720.

Микола Ханенко. „Діаріушь или журналъ, то естъ повседневная записка случающихся при дворѣ ясневельможного, его милости, пана Іоанна Скоропадского, войскъ, всепресвѣтлѣйшого его императорского величества, запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана, окказій и церемоній, такожь и въ канцелярії войсковой отправуемыхъ дѣлъ, наченшійся въ 1722 году и оконченный въ томъ же году, по преставленіи и погребеніи помянутого жъ гетмана ясневельможного Іоанна Скоропадского, въ мѣсяцѣ іюлѣ, войсковой канцелярії старшимъ канцеляристомъ...”

„Краткое описаніе Малороссіи”. 1734.

„Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и слушаевъ, что въ котормъ году дѣялося въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ” (1506-1737).

„Лѣтописецъ въ рускихъ и полскихъ що ся сторонахъ дѣяло и якого року” (1587-1750).

„Хронологія высокославныхъ ясневельможныхъ гетмановъ, прежде Хмельницкого бывшихъ” (1506-1654). „Хронологія гетмановъ, по Хмельницкомъ бывшихъ” (1657-1750).

Семен Дівович. „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей”. 1762.

Петро Симоновський. „Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ, собранное изъ разныхъ исторій иностранныхъ, нѣмецкой — Бишинга, латинской — Безольда, французской — Шевалье и рукописей русскихъ”. 1765.

„Краткое историческое описаніе о Малой Россіи”. 1769.

Степан Лукомський. „Собраніе историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнаина и изъ старыхъ рускихъ вѣрнихъ лѣтописей абшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Висилиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малороссійскомъ городѣ Прилукѣ 1770 году”.

„Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 г. съ изъявленіемъ настоящаго образа тамошняго правленія”. 1777.

Олександр Рігельман. „Исторія малороссійская или повѣствованіе о Козакахъ”. 1778.

„Именная перепись малороссійскихъ хетмановъ, когда кто и съ которой стороны Днепра былъ, съ краткимъ описаніемъ ихъ дѣлъ” (1505-1782).

„Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, что въ какомъ годѣ въ Украинѣ Малороссійской дѣялось, найпаче, кто именно когда былъ козацкимъ гетманомъ, и о протчихъ приключеніяхъ отъ Россіи, кратко” (1506-1783).

„Героични стихи о славнихъ военныхъ дѣйствіяхъ войскъ запорожскихъ, вкратцѣ зъ разнихъ гисторій просторѣчно сочиненны”. 1784.

Олександр Рігельман. „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще, отколь и изъ какого народа оные происхождение свое имѣють, и по какимъ случаямъ они нынѣ при своихъ мѣстахъ обитають, какъ то: черкаскіе или малороссійскіе и запорожскіе, а отъ нихъ уже донскіе, а отъ сихъ яицкіе, что нынѣ уральскіе, гребенскіе, сибирскіе, волгскіе, терскіе, некрасовскіе и прочіе козаки, какъ равно и слободскіе полки”. 1786.

СТАРЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО.

ВИБІР ДЛЯ СЕРЕДНІХ ШКІЛ

(фрагменти)

